ڪري چڪو آهي . سندس ماحول ڪيس ڪن ۾ جيئڻ لاءِ سوچڻ تي مجبور ڪيو آهي . تنهن ڪري سنڌي ٽونڪلي رهيو آهي . هڪ جاگرافيائي حد اندر رهندي سنڌي ڪردار ڪيترن ئي بحرانن مان گذرندي ، زندگيءَ ڏانهن مخصوص رخ ۽ ملهه قائم رکيا آهن ، پر هاڻي ٽڙي پکڙجي وڃڻ جي حالت ۾ (ڊي انٽيگريشن) تي پڻ پنهنجي سڃاڻپ قائم رکي سگهندو ؟ اهو ته صرف اتهاس ئي ڏيکاريندو

سنڌي ساهتيڪارن جي اڳيان اهو اهم مسئلو آهي ته ڪيئن هو هندستان جي جدا جدا ڀاڱن جي ادب ۽ ڪلچر جي روايتن ۽ سنڌي ادبي روايتن ۽ ڪلچر جي نچوڙ (ڪور) ۾ ميزان وارو رشتو جوڙين ، جنهن مان سنڌي ڪردار پيدا ٿئي جو ڪالهه جو نه هجي ۽ نه ئي وري ' ان صدي شخص ' — هر ڪنهن زمان ۽ مڪان کان وانجهيل ، بي رنگو ، بي زبانئتو ۽ بي روشن ڪردار ڇا اڳتي هلي سنڌي ادب پڻ جدا جدا ٻولين جي حوالي ۾ سڃاتو ويندو ، جيئن انگريزي ادب اڄ هندستان جو انگريزي ادب ، آفريڪا جو انگريزي ادب ، آسٽريليا جو انگريزي ادب طور سڃاتو ويندو آهي ؟ ها اهڙا امڪان مؤجود آهن ، پر هڪ طرف پنهنجو ' نجي پٽو ' وڃائڻ سان گڏ اها حقيقت سنڌي ادب لاءِ اڪل ڀارتيه چهرو حاصل ڪرڻ جو موقعو پڻ ميسر ڪري سگهي ٿو . اهڙيءَ طرح جيئن ٻوليءَ جي حوالي ۾ چيو ويندو آهي ته ٻوليءَ جو ' بگاڙو ' در حقيقت ٻوليءَ جو واڌارو ٿيندو آهي . ساڳي ڳالهه سنڌي ادب سان پڻ لاڳو آهي . هر چئلينج کي آپرچيونٽيءَ ۾ تبديل ڪري سگهجي ٿو ۽ مان هن ڏس ۾ آشاوادي آهيان . هيءَ سمپوزيم هن آپرچيونٽيءَ کي قبولڻ جي ڏس ۾ پهريون قدم آهي .

ساڳئي وقت اهو پڻ ذهن نشين هئڻ گهرجي ته اڄ گلوبلائيزيشن ۽ ڪنزيومر سوسائٽيءَ جي اثر هيٺ گوناگونين ۽ يڪسانيت منهان منهن ٽڪر ۾ آهن اقتصاديت جي دٻاءُ هيٺ يڪسانيت گوناگنيت کي ڪچلڻ لاءِ پنهنجي پوري طاقت سان تيار آهي ، پر هڪ اميد قائم آهي ته ڌرتيءَ کي پنهنجي ڳاهه ڪان ڪا به طاقت وانجهي نٿي سگهي . خيال هوائن جيان آزاد آهي ، ان جون ڪي به سرحدون نه ٿينديون آهن _ ڪٿان به ڪو خيال اپنائڻ ۽ پوءِ ان خيال جو اظهار ڪرڻ جو حق ، منهنجي ساهه کڻڻ جي حق سان جڙيل آهي ۽ اهو ئي هر يگ ۾ ساهتيڪار جو سرمايو رهيو آهي ، جنهن کي هو هر يگ ۾ سانديندو ، اهڙو منهنجو وشواس آهي .

ورهاڱي بعد سنڌي ادب ۾ مضمون

' مضمون ' اسان اچ جنهن ادبي صنف کي ڄاڻون ٿا ، اها ادبي حيثيت ۾ ڪيترين ئي هندستاني ٻولين کي مغرب جي دين آهي .خاص ڪري هندستان جي حوالي ۾ ته اها انگريزي ادب جي اعليٰ مضمون نويسن جي پيروي ڪرڻ جي ڪوشش آهي . انگلنڊ ۾ هن فارم کي پرنٽنگ پريس جي ايجاد بعد وجود ۾ آيل ڪيترين اخبارن خاص ڪري ' ٽٽلر ' ۽ ' اسپيڪٽيٽر ' جي مواد طور ڏنو ويو ۽ ان جا اهم حصيدار هئا.بيڪن ، ايڊسن ، هيزلٽ ، گولڊسمٿ ، ۽ ٻيا ڪيترا اديب . ' مضمون ' جنهن کي انگريزيءَ ۾ ' Essay ' چيو ويندو آهي ، جو فرينچ لفظ Essai جو انگريزي روپ آهي ، تنهن جي ڊڪشنريءَ ۾ معنيٰ ' ڪوشش ڪرڻ ' آهي ۽ نبي بخش خان بلوچ جي سنڌي ڊڪشنريءَ ۾ مضمون لفظ لاءِ هي لفظ ڏنل آهن . جن سڀني کي هم معنيٰ ڪري ليکيو ويو آهي . ' مضمون ' معنيٰ مطلب ، بيان ، عبارت ، مقالو ، تقرير ، وياکيان ، ليڪچر ، ليک ، ايڊيٽوريل ، معنيٰ ، سار ، تاتپرج ،صنف ، وچن ، قول . وقت پٺي مضمون جو مفهوم ڪافي وسيع ٿي ويو آهي . " ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ساهت جو جائزو " ۾ پروفيسر ايم .يو. ملڪاڻي مضمون جي سمجهاڻي هن طرح ٿو ڏئي ، " مضمون ۾ هوندا آهن لکندڙ جا شخصي خيال ۽ ويچار ، جي دنيا جي ڪهڙين علحدين وشين بابت هو ظاهر ڪندو آهي ، سو ويچار ته گنڀير ٿيندا .... تنهن هوندي پڻ اڳوڻا مضمون نويس پرمانند ميوارام ، نارائڻداس ملڪاڻيءَ پارا پنهنجا مضمون خوش مزاجيءَ ۾ نوح ۾ لکندا هئا ، يا منجهن ڪل چرچو ڀري وڏيڪ روچڪ بڻائيندا هئا ...." هونءَ مضمون لکڻ

لاءِ ڪوبہ موضوع ، ڪوبہ طريقو مقرر ٿيل نہ آهي . اهو ئي صفحن کان ويهن صفحن ويهن صفحن تائين ٿي سگهي ٿو .

پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ جي مٿئين ڪتاب جي ’ضميمي‘ ۾ ’سنڌي نثر جي تاريخ‘ تي نظرثاني ڪندي شري تيرٿ بسنت جو هتي حوالو ڏيڻ بي جاءِ نہ ٿيندو . ” سنڌي نثر جو درسي ڪتابن وسيلي آرنپ ٿيڻ سبب ان تي ’پاڙهيندڙ‘ پيش وارن جو داٻ رهيو ..... درحقيقت مدت کان سنڌين کو جلوو نہ ڏيکاريو هو ۽ سندن تخليقي قوت گهڻي قدر خشڪ ٿي ويئي هئي .... تنهن هوندي بہ ماسترن بخوبي ، بناوتون ، اصطلاح ۽ محاورا ، لفظن جون معنائون ۽ بيتن جون شرحون وغيرهہ ميسر ڪرڻ سان وڏ ڪيو ، البت ماسترن جو وقت شاگردن سان ويتيت ٿيڻ سبب سندن ذهني اڏاوت ، زندگيءَ جي گهراين ۽ اونهاين ، بلندين ۽ گوناگونين کان گهڻي قدر محرم ٿي رهي .... ڏسجي ٿو تہ اڪثر مضمون شاگردن کي پاڙهڻ لاءِ لکيل آهن ، جنهن ڪري انهن جو ادبي درجو بہ شاگردن جي فهم فراست جيترو ٿي ليکبو . تنهن هوندي بہ هن ياڳ ۾ سٺر سفر ۽ خوش طبعي ۽ ڪلڪ ڪلا جا موچارا مثال موجود آهن ، جن مان ليکڪن جي طبيعت جي سمڪ پوي ٿي . “

مٿيان مثال ان ڪري ڏنا ويا آهن تہ اهو ذهن نشين ٿئي تہ انگريزي مضمون نويسيءَ جي اوسر جڏهن ، اخبارن جي اشاعت ۽ اوسر سان ڳنڍيل آهي تہ سنڌي مضمون جي اوسر درسي ڪتابن جي گهرج کي پورو ڪرڻ جي ضرورت سان ڳنڍيل آهي ، جنهن ڪري جيڪا آزادي شروعاتي انگريزي ٻوليءَ جو مضمون نويس ماڻي سگهيو _ جنهن جو ان جو پاڻڪ وڏو سبب ۽ بالغ ۽ چاڻو هو تہ ان جو معيار پڻ ان طرح پڪو پختو ، خيالن جي پختائي ۽ اظهار جي تخليقي قوت جو ماڻيندڙ هو ۽ سنڌي مضمون جو پاڻڪ هڪ اسڪولي ۽ گهڻي وقت بعد ڪاليجي شاگرد بڻيو ۽ ان وقت ڪيترن ئي سڌارن جي لهرن ڪيترائي جدا جدا سڌارڪن جو پرچار ڪرڻ جا مضمون پڻ عام اڳيان آندا ۽ شخصي ۽ بياني مضمون نگار کي نالي ماتر ئي رهيا ، اهي پڻ ويهين صديءَ جي ٽن ڏهاڪن بعد هوندي سنڌي ادب تي آزاديءَ جي هلچل جي لهر ڇانئي رهي .

ملڪ جي ورهاڱي وقت سنڌ مان سنڌي هندن جي لڏپلاڻ هڪ طوفاني ۽ انقلابي عمل هو . هن ورهاڱي ڪري سنڌي هندو سنڌ مان لڏي هن اٿاهہ ملڪ ۾ ڦهلجي ويا . جلد ئي اهو ڪاٻاري ڏک سهسائي هنن پنهنجي زندگيءَ جي رفتار جا سڳا گڏ ڪرڻ شروع ڪيا .

اجهي ۽ اٿي بعد سندن پهرين ضرورت اسڪولي تعليم بڻي . اٿين ترت ئي اسڪول کليا , جتي شاگردن تعليم وٺڻ شروع ڪري ڇڏي, ماسترن پڙهائڻ شروع ڪيو . ممبئيءَ ۾ ڪاليج پڻ کليا , جتي ڪاليجي شاگردن داخلائون ورتيون ۽ پروفيسرن ڪين جدا جدا شعبن ۾ پاڙهڻ شروع ڪيو . ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ شاگردن جي تعليم جو ماڌيم سنڌي هو , تنهن ڪري هندستان ۾ پڻ سپاويڪ طور پهريون ڪم سنڌي درسي ڪتابن ميسر ڪرڻ جو پيدا ٿيو . جيئن ئي سنڌي وسجي رهيا هئا ته سنڌي پريسون پڻ شروع ٿيون ۽ اٿين سنڌي رسالا ۽ اخبارون پڻ شروع ٿيون .

هن گهمسان واري وايومنڊل ۾ نئين زمين ۾ پير کوڙڻ لاءِ سنڌين کي جدا جدا جڳهين تي ڏڪار ۽ ذلت سان پڻ منهان منهن ٿيڻو پيو . سنڌ مان هڪ نئين تهي آئي هئي , جن وٽ سنڌي جاتيءَ جي ٻولي , ادب ۽ ڪلچر جي لحاظ کان نرالائپ جو تصور هو , جن وٽ هن نراسائيءَ واري وايو منڊل ۾ هڪ خوش آئينده جو سپنو هو , هڪ اهڙي نظام جو سپنو هو , جيڪو اوچ نيچ جا پيد متائي ڇڏيندو . ڏتڙيل عوام لاءِ هڪ نئين يگ جو آغاز ٿيندو ۽ اهي نوجوان سنڌ ۾ ئي مارڪسوادي ۽ ڪميونسٽ ويچارن جي اثر هيٺ آيل هئا . ڪن جهونن ليکڪن ۽ جن جي سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي سماج سان رغبت محبت جي درجي تائين پهتي هئي , انهن نون ليکڪن جي ٻلي ٺپ ڪئي ۽ هن طرح ممبئيءَ ۾ پهريون نئون ساهت منڊل , جو اڳتي سنڌي ساهت منڊل ٿيو , برپا ٿيو . جتي هر هفتي ليکڪ گڏ ٿيندا هئا . هندستان جي جوڙجڪ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي داخل نه هئڻ ڪري , سنڌي ٻوليءَ جي آئينده لاءِ هڪ نئون خطرو پيدا ٿيو هو ۽ سنڌي جاتيءَ جي وجود کي ئي جڻ ناڪاريو ويو هو , ان سوال کي کڻي هڪ هلچل پيدا ٿي , جنهن کي سنڌيت جي هلچل طور سڃاتو ويو . ڇاڪاڻ جو هن هلچل جي مهڙ ۾ سنڌي ليکڪ ۽ تعليمدان هئا , تنهن ڪري سنڌي ادب ۽ سنڌي هلچل جو چولي دامن جو رشتو ٻڌجي ويو ۽ سنڌي ادب جي ڪهڙيءَ به صنف جي هندستان ۾ اوسر هن 'سنڌيت' جي هلچل جي پسمنظر ۾ ئي ممڪن آهي .

جيئن مٿي چيو ويو آهي , سنڌي اخبارون ۽ رسالا پڻ ڪيترن هنڌن تي شروع ٿيا , جيڪي سنڌي ليکڪن جي اظهار جو واهڻ بڻيا . پر سنڌي ساهت منڊل تنظيمي طور ۽ نئين دنيا هڪ ادبي رسالي طور هڪ بنيادي ۽ اهم رول ادا ڪيو . 'نئين دنيا' انهن نوجوانن هتي هندستان ۾ ٻيهر شروع ڪئي , جن جو سنڌ ۾ ڪميونسٽ پارٽي ۽ مارڪسواد سان واسطو

هو ۽ اهو رسالو ترقي پسند ساهت جي ڦهلاءَ جو واهڻ ڪري سنڌي جاتيءَ ۾ ايندڙ انقلاب جي آجيان ڪرڻ جي شعور پيدا ڪرڻ جي ڪاريہ ڪي لڳي ويو. منجهس اهي ئي آکاڻيون، شعر ۽ مضمون ايندا هئا، جي موجوده طور طريقن ۽ نظام جي برخلاف هوندا هئا ۽ هڪ نئين يگ جي اميد سان ڀريل هوندا هئا ۽ ڪي رچنائون تہ سنڌي وچولي طبقي جو مزور طبقي سان ملي وڃڻ بابت پڻ هونديون هيون. البت اهو چوڻو پوندو تہ جيئن 'انقلاب' گوهي ڏيئي غائب ٿيو تہ هنن رچنائن جي ڪا ديريا اهميت نہ رهي، پر هڪ ڳالهہ جا هن ويچار ڌارا جي ليکڪن ڪئي اہ هنن جهونن ساهتڪارن جي رچنائن جو ابياس ڪري اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ اهي سڀ اهم ساهتڪار پنهنجي وقت جي ترقي پذير عناصرن سان جڙيل هئا ۽ سندن رچنائن ۾ وقت جي نون خيالن جي تائيد ڪيل هئي. هن نقط نظر کان سنڌي ساهت جي پليٽفارم تان سنڌي ٻوليءَ جي برک ليکڪن جي رچنائن ۾ قولهي وجهي، مرزا قليچ بيگ، ڪوڙومل چندن مل کلناڻي، ڏيارام گدومل، ڄيٺمل پرسرام، پرمانند ميوارام، ڀيرو مل مهرچند جهڙن ليکڪن جي لکڻين کي ڪٺي ڪافي گهرائيءَ سان (پر پنهنجي مخصوص نقط نظر سان) گنڀير ليک لکيا. انترراشٽريہ (خاص ڪري سوويت يونين) ۽ ترقي پسند ڌارائن کي سمجهڻ لاءِ مهينن جا مهينا هر آرتوار تي بحث ٿيندا هئا. هڪ موضوع هوندو هو 'حقيقت نگاري' ۽ ان ۾ اهو ثابت ڪيو وڃڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي تہ سماجوادي حقيقت نگاري ئي اڄ ساهت جي تقاضا آهي. ليک اڪثر سنڌي ساهت منڊل جي مسلني 'ساهت سڳنڌ' ۾ ڇپجندا هئا. هندستان جي ٻين ٻولين جي ترقيءَ سان سنڌي ساهت پڻ برميچي، تنهن مقصد کي برثواب ڪرڻ لاءِ اردو ۽ هندي ٻولين جي نالي ليکڪن کي گهرايو ويندو هو. جيئن ڪرشنچندر، ڪيفي اعظمي، عثمت چغتائي. الهاسنگر جي ساهتڪ بيٺڪ ۾ راجيندرسنگهہ بيديءَ کي پڻ گهرايو ويو. اهڙيءَ طرح ڌرم وير ڀارتي ۽ موهن راڪيش کي گهرائي ۽ ٻين ڪيترن ساهتڪارن سان ڏيٺ ويٺ ۽ خيالن جي ڏي وٺ ڪئي ويندي هئي. 1956ع ۾ پهرين ايشين رائيٽرس ڪانفرنس دهليءَ ۾ پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ جي اڳوانيءَ هيٺ سنڌي ڊيليگيٽن جي وڏي ڊيليگيشن حصو ورتو. جتي سنڌي ليکڪ "اڳئين" جي اثر کان واقف ٿيا ۽ هنديءَ ۾ ترقي پسند ڌارا جي برخلاف ڪن نين ڌارائن جيئن تہ 'پريوگواد' سان آشنا ٿيا، جنهن جو گهڻو اثر موهن ڪلپنا تي پيو. اهڙيءَ ريت پروفيسر عزيز جي 'گل و خار' ڪتاب جي اشاعت ڪيترن ئي نون شاعرن جي آڀي کي ڌڪ هنيو ۽ عزيز ۽

بيوس جي شاعريءَ تي سنڌي ساهت منڊل ۾ خوب بحث ٿيا ۽ ڪيترائي مضمون لکيا ويا. اڳتي هلي اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا برپا ڪئي ويئي، جنهن احمدآباد ۾ پهريون سيمينار گهرايو. اها جدا تاريخ آهي.

اهڙيءَ ريت ڇهين ڏهاڪي ۾ پهچندي موهن ڪلپنا، لعل پشپ ۽ گني سامتاڻيءَ جو رخ بدلجي ويو ۽ انهن هنن ٽن ليکڪن کي ڪٿي هڪ جدا 'روماني' دور ڇيو ويو. جيتوڻيڪ هنن ٽنهي ۾ خيالي سطح تي هڪجهڙائي نه هئي ۽ نه ان کي انگريزيءَ جي رومانوي ڌارا سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، تنهن ڪري فڪري سطح تي سندن ڀاران ڪوبه ادب پيدا نه ٿيو. جيڪو به تفاوت نمايان ٿيو اهو سندن تخليقي ادب جي معرفت ٿيو، البت هن ڇڪتاڻ جو سنڌي ساهت جي پس منظر ۾ موهن ڪلپنا جو هڪ ادبي وواد ي ڪتاب 'ادبي ڪشمڪش' ٿي آهي. ان بعد هڪ نئين پيڙهي آئي، جنهن تي هندي ساهت معرفت انگريزي ۽ يورپي ساهت ۾ آيل 'نئين ادب' جي مفهوم سان وابستگي ٿي. ان پيڙهيءَ ٻين مهاڀاري جنگ بعد انساني رشتن جي ٽٽڻ، سماج جي ڍانچي کي اڏوهي کائڻ، ڪوڪلاڻپ ۽ آدرشن جي بيسودگيءَ کي ڪٿي خوب اوک ڊوک ڪئي ۽ اها سندن ذهني ڇنڊڇاڻ ۽ ڪنهن ڳالهه کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ۾ ڪيترين ئي اهم ڪاوشون آيون، جي سنڌي ادبي تاريخ جو بي بها حصو ٿي پيون ۽ سندن تنقيد پڻ جدا نقط نظر کان ادب کي اوک ڊوک ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سندن ماپ ۽ ماڻ ۽ ملهه نرالا هئا.

هيءَ سڄو پس منظر ان لاءِ ڏنو ويو آهي ته ان جي حوالي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ مضمون جي شاخ کي ڏنو وڃي، ڇاڪاڻ ته مضمون خاص ڪري پنهنجن ويچارن کي اظهارڻ جو ذريعو آهي. پر اهي سڀ مضمون ادبي مضمونن جي صنف ۾ اچي ٿا وڃن ۽ هتي مون کي پنهنجي حدبندين جو احساس هنن جي وڌيڪ اپٽار ڪرڻ کان روڪي ٿو.

هتي مان پنهنجي حدبندين جو ذڪر ڪريان. هتي مون کي ادبي مضمونن، لوڪ ادب، مهاڳن، ڪالمن، جيوتين، ٻوليءَ بابت ڪتابن تي نه لکڻو آهي. منهنجو دائرو صرف ٻبياني مضمونن تائين محدود ڪيو ويو آهي. هتي وري مان هن ڳالهه کي واضح ڪرڻ لاءِ پروفيسر ايم .يو. ملڪاڻيءَ جي اڳ ۾ ڇاپايل ڪتاب جي حوالي مان ٿو ڏيان، اها منهنجي مجبوري آهي جو ورهاڱي ِ بعد سنڌي ادب جو جائزو' ئي هڪ ادبي تاريخ جو معتبر ڪتاب آهي، جنهن کي مان سند طور ڪٿي سگهان ٿو ۽ ان مان ئي حوالا ڏيئي سگهان ٿو. مذڪور

ڪتاب ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي مضمون جي ڪتاب مان ان جو تاثر هن ريت ٿيندو.(اهو پڻ چوڻ ڪان سواءِ رهي نٿو سگهجي تہ 254 صفحن جي ڪتاب ۾ صرف ڇهہ صفحا ئي مضمون بابت آهن) .

(1) **شخصي مضمون :** هن صنف ۾ هو اخباري ڪالمن کي پڻ درج ڪري ٿو . ۾ حقيقت ۾ چاڪاڻ جو اخباري ڪالم ان وقت جي وارداتن . حالتن ۽ شخصن سان لاڳو هوندا آهن . ان ڪري منهنجي خيال ۾ انهن کي اخبار نويسيءَ جي دائري ۾ ڳڻڻ کپي ۽ نہ ادب جي دائري ۾ .

(2) **سياسي مضمون :** ساڳي طرح سياست اڄ جي ڳالهہ آهي . ڪرنٽ افيئر آهي . اڳتي هلي ان جي صرف وقتي اهميت ئي ٿيندي آهي . تنهن ڪري هنن کي پڻ اخبار نويسيءَ جي دائري ۾ ڪڻڻ جي ضرورت آهي .

(3) **جيون چرتر :** هتي ادب ۽ اخبار نويسيءَ جو سنڌو تمام سوڪيم ٿي ٿو وڃي . جيڪڏهن اهي جيون چرتر ليکڪن يا ڪلاڪارن جا آهن . جن جي دين بابت ڪي ويچار پيش ڪيل آهن . يا جن جي زندگي سندن رچنائن کي سمجهڻ ۾ مددگار آهي تہ انهن کي ادبي دائري ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو . پر ڪنهن نيتا جي جنم ڏينهن يا ورسيءَ تي سندس زندگيءَ جو احوال ڏنل آهي تہ ان کي اخبار نويسيءَ جو حصو مڃڻ کپي .

(4) **سياسي مضمون :** لڇمڻ راجپال جو ' هندستان ۽ پاڪستان جي پنج سالي رٿا ' . گوبند پنجابيءَ جو ' مارڪسواد ڇا آهي ؟ ' . ' مائوسي تنگ ' ۽ ' استالن جي جيون ڪهاڻي ' . ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جو ' ڪشمير جو سٽر ' ۽ ' ٻوليوار پرڳڻا ' . اتم جو ' لينن جي جيون ڪهاڻي ' . ' مائوسي تنگ ' . ' روسي انقلاب جي ڪهاڻي ' ۽ ' آمريڪا غلاميءَ جون رٿون ' . ٻلديو گاجرا جو ' ڪلياڻ ڪئمپ جو آئيندهہ ' . صوڀراج نرملداس جو ' رام راڄ ۽ پاڪستان' .

هاڻي سوال ٿو اٿي تہ ڇا هنن مضمونن جي ادبي حيثيت ڪهڙي ۽ ڪيتري آهي . اهي ڪنهن ادبي تاريخ جو حصو ٿي سگهن ٿا .

(5) **ادبي مضمون :** هن ڏس ۾ مون اڳواٽ ئي ذڪر ڪيو آهي تہ اسان وٽ اهو خزانو ڪافي موجود آهي ۽ بنا ڪنهن شڪ جي هنن کي ادبي دائري ۾ آڻي سگهجي ٿو . تنهن ڪري اهو سڄو ٽڪرو مان هيٺ ڏهرايان ٿو.

" اتم جا ليک ' ادب ۽ زندگي ' ، ' ساهت ڇا آهي ؟ ' ۽ روسي ليکڪ ايمنبرگ جي مشهور مقالي ، ' اديب ۽ هن جو فن ' ان جو اختصار . سڀ ساهتڪ مسئلن تي ترقي پسند نظريي کان چٽي روشني وجهن ٿا ، جن ۾ اڳي وانگر نه فقط خارجي ۽ غير شخصي پهلوءَ کي اهميت ڏنل آهي پر داخلي يا شخصي پهلوءَ کي پڻ ، جو ڦيرو مارڪسوادي ادبي اصولن ۾ ايمرنبرگ ئي آندو . گوبند مالهيءَ جا ' ڪوٺي ۽ ڪري ساهت جي پرک ' ، ' شاهه جي ترقي پسندي ' ۽ ' ترقي پسند شاعر سچل ' ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جا ' سنڌي ساهت جي ترقي ' ۽ سنڌي ساهت ۾ نيون ڌارائون (جو حقيقت ۾ ' سنڌي شعر ۾ نيون ڌارائون ' بابت آهي ۽ نارائڻ پارتيءَ جا ' اسان جو ٺٺگور ' ۽ ' پريمچند جي نظر ۾ ساهت ' ، سڀ ذڪر لائق ادبي مضمون آهن ، جي گهڻا تڻا ' نئين دنيا ' ۾ ڇپيا هئا . "

پروفيسر ملڪاڻيءَ تنهن بعد ' سنسار سماچار ' جي منشي پريمچند جي خاص انک جو ذڪر ٿو ڪري ۽ ان بعد هن تي هڪ چونپڙيءَ جو ذڪر ٿو ڪري ، جنهن ۾ گوبند مالهي ، نارائڻ پارتي ، گوبند پنجابي ، منوهر لعل ، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ اتم جي مضمونن جو ذڪر ٿو ڪري . هن ئي پيرا ۾ سڳن آهوجا جي ڪشنچند بيوس تي مضمون جو ۽ نارائڻ پارتيءَ جي سنڌي لوڪ گيتن تي مضمونن جو ذڪر ڪيل آهي . 1953ع ۾ ٻلديو گاجرا جي ڪتاب ' پنج بهترين ' ڪتاب کي شري پرمانند سگني مل پاران انعام ملڻ جو پڻ ذڪر ڪيل آهي . گدو مل هرجاڻيءَ جي ' بيدل ۽ بيڪس ' مضمون جيڪو هندواسيءَ ۾ ڇپيو هو ، ان جو ذڪر پڻ آهي . پر اهي متفرقا مضمون ڪنهن ڪتابي صورت ۾ آيل نٿا ڏسجن ، پر اهي بنيادي مضمون هئڻ ڪري هتي انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري محسوس ڪيو ويو آهي .

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي هن ئي ڪتاب تي ضميمي به ٻن عالمن تيرٿ بسنت ۽ هيري شيوڪاڻيءَ هر ڪنهن رچنا جو ذڪر ڪرڻ جي سندس روش تي سوال اٿاريا آهن . مان ميجان ٿو ته سوال پنهنجي جاءِ تي ، پر ڇا پنجاهه سال هڪ ايترو وڏو عرصو آهي ، خاص ڪري ادب ۽ ڪلچر جي کيتر ۾ ته ڪنهن به چيز جي ' اتهاسڪ ' اهميت بابت فيصلو ڪري سگهجي . ادبي ميدان ۾ اڪثر اهو ڏٺو ويو آهي ته اڄ جن جي شخصيت ايتري اپريل آهي ، جو سندن هلڻ سان ڄڻ ڌرتي ٿي ڌڏي ، ڇا اڳتي هلي انهن جي ساهت جي ايتري اهميت رهندي آهي ؟ ان ڪري مان ڪنهن به ادبي ڪاوش جي ڪٽ ڪرڻ کان سواءِ ئي جيڪو مواد منهنجي سامهون آيو آهي ، ان جو ذڪر ڪندس . مخزنن ۽ رسالن ۾ جيڪي مضمون ٽڙيا پکڙيا پيا

آهن . انهن جو ذڪر ڪرڻ ڪنهن به اهڙي نوع جي ليک لکڻ لاءِ لڳ ڀڳ غير ممڪن ٿي آهي . مان صرف مضمونن جي ڪتابن جو ذڪر ڪندس ، جن ۾ متفرقا مضمون شامل آهن ۽ ڪنهن به خاص شاخ کي ڪٿي لکيل ڪتاب منهنجي دائري کان ٻاهر آهن .

جيئن اڳواٽ ئي چيو ويو آهي ته سنڌ توڙي ورهاڱي بعد هندستان ۾ سنڌي ساهت تعليم سان جڙيل رهيو ۽ هن ربت وري جڏهن سنڌي اسڪول شروع ٿيا ته شاگردن لاءِ درسي ڪتابن جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ ڪتاب ڇپايا ويا ۽ ان حالت ۾ جيڪي ڪتاب سنڌ ۾ اڳواٽ ئي ڇپيل هئا ، جيڪي اديب سنڌ ۾ مشهوري ماڻي چڪا هئا ، انهن جا ئي مضمون انهن ڪتابن ۾ شامل ڪيا ويا .

مون کي مضمونن جو پهريون ڪتاب جو ميسر ٿي سگهيو آهي ، اهو آهي ’ نئين زندگي ‘ اهو 1949 ع ۾ سندر ساهت پبلشنگ هائوس ڪيسر گنج ، اجمير مان شايع ٿيل آهي . ان ۾ ڏنل مضمونن ۽ انهن جي ليکڪن جا نالا هن ريت آهن .

1. مهاتما گانڌيءَ جي مهما — شري فتح چند واسواڻي
2. آدرش — پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻي
3. پورهيت — شري فتح چند واسواڻي
4. شبنم — " "
5. ويران کنڊهر — " "
6. سوراج جو سرشتو — شري ميلارام منگترام
7. جهانگير جو انصاف — " "
8. سقراط جي زندگي ۽ موت — شري ليکراج ’عزيز‘
9. وڏ ڏيکائي دل ۾ وڏي دل — شري ڪشنچند بيوس
10. لڙڪ — شري فتحچند واسواڻي
11. گجراتي گربو — پروفيسر منگهارام ملڪاڻي
12. آزمائش — شري فتحچند واسواڻي
13. خوش مزاجي — شري ليکراج ’عزيز‘
14. گهر جي راڻي — شري پرمانند ميوارام
15. وويڪ — " "

16. راڻي پرتاب جي آخرين تمنا   شري ميلارام منگترام

اهو اٽڪل نوي صفحن جو ڪتاب ، جنهن ۾ سورهن مضمون آهن ، شري ميلارام ايم . واسواڻيءَ پاران ڇپايو ويو. مون اهي سڀ تفصيل ان ڪري ڏنا آهن جو 1949 ع جي شروعاتي دور جي درسي ڪتاب ۾ انهن جي ليکڪن جي ڄاڻ پوي ته اهي اڳواٽ ئي سنڌ ۾ مشهور ٿي چڪا هئا ، يا گهڻو ڪري اهي مضمون سنڌ ۾ ڇپيل درسي ڪتابن تان کنيا ويا هئا .

ان بعد ساڳي طرح جتي جتي سنڌي تعليم شروع ٿي اهڙي طرز تي ڪتاب شايع ٿيندا هوندا پر اڄ اهي ڪنهن وٽ شخصي طور موجود هجن ته ممڪن آهي ، پر ڪنهن به سنستا جي لئبرريءَ ۾ نٿا ملن. ان وقت به سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ مضمون ته ضرور لکيا ويا هوندا پر ان وقت جي اخبارن جا فائيل هاڻي ڪٿان ملن ؟ هونءَ به مون پنهنجو دائرو ڪتابي صورت ۾ ڇپيل مضمونن تائين محدود رکيو آهي .

1951 ع ۾ ' مضمون مالها ' (سنڌي شاگردن لاءِ سوکڙي) منصف داس طالب ، ايل دوارڪاداس اينڊ سنس ، بڪ سيلرس اينڊ پبلشرس ، 232 – چرني روڊ ، گرگام ، ممبئيءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. جيئن ته سري مان ظاهر آهي اهي مضمون اسڪولي شاگردن يا ڪاليجي شاگردن جي ڏانو جا آهن . ڪل 38 موضوعن تي اٽڪل 140 صفحن جي اندر مضمون ڏنل آهن. مضمونن جا وشيه ' ڏيتي ليتي ' ، ' قطار جو سرشتو ' ، ' ضرورت ڪوجنا جي ماءُ آهي ' ، ' سيرت بنا انسان جهڙو سهڻو ٿوهه پٽن ۾ ' طرح جا آهن .

1959 ع ۾ تيرٿ بسنت جو ڪتاب ' وسنت ورکا ' ادبي لحاظ کان اهم جاءِ والاري ٿو. اهو پهريون ادبي مضمونن جو ادبي ڪتاب هڪ ئي ليکڪ جي قلم مان نڪتل آهي . شري تيرٿ بسنت پهريون سنڌي ليکڪ هو جنهن کي سندس ڪتاب ' ڪنور ' تي ساهت اڪادميءَ جو انعام حاصل ٿيو. تيرٿ بسنت سڄي زندگي علم ۽ قلم ڪاغذ کي ارپڻ ڪئي ۽ منهنجي نظر ۾ هو اڪيلو شخص آهي جنهن پڙهڻ لکڻ کان سواءِ زندگيءَ ۾ ٻيو ڪو ڪم نه ڪيو. سندس ٻوليءَ ۾ غضب جي پختگي آهي ۽ سندس اظهار ڪلپنا جي پرن تي پرواز ڪري ٿو ۽ بلڪل نجي حالت اختيار ٿو ڪري ، سندس خيال ڪنهن عقاب جيان آسمان ۾ آزاد ٿي پنهنجا پر ڦهلائي اڏامندا آهن . ڪنهن به خيال کي اظهار ڏيڻ لاءِ هو خيالن جي گهوڙي کي چيڪ تو چڙهي ۽ ائين سندس خيالن جو سمورو سلسلو ڪنهن آئيني

جيان سندس مضمونن ۾ عڪس ٻڌجيو پوي ، تنهن ڪري پهرين پڙهڻيءَ ۾ ڪيترن ڪي سندس خيال بي ترتيب لڳن ، پر هڪ مکيه خيال جي سوڪيمر ڏور انهن سڀني ڏسائن ۾ گهمندڙ خيال کي ٻڌي ٿي رکي ، تنهن ڪري سندس مضمون ڪن کي اجائي ڀهر جيان لڳن ، پر پڙهڻ سان اهي مضمون اعليٰ معياري مضمونن جو مثال ٻڌجيو پون . تيرٿ بسنت جي هڪ نجي عبارت آهي ، جنهن جو هڪ نمونو ڏيڻ هتي بي جاءِ نه ٿيندو .هيءَ ٽڪرو هن ڪتاب جي پهرئين مضمون 'گرام گشت' جو سترنهن صفحن تي ڦهليل آهي.

" اڌ رات جو جڏهن پراڻي نندرا ديويءَ جي گود ۾ آرامي آهن ۽ سرير وشو جا الڪا ترنگ ۽ ڌرتيءَ جي دل جا امنگ ٿو جذب ڪري ، جڏهن تارڪ منڊل هيري جي ڪڻ سان چمڪڻ لڳي ٿو ۽ هير گلن ڦلن جي سيتل سرهاڻ فضا ۾ ڦهلائي ، تمر ۽ پپل جي لامن سان جهمريون پائي ، انوکا گيت آلاپي ٿي ، تڏهن ان ايڪانت ۾ ادرشيه آتمائون هيءَ ماندڻ مندين ٿيون ، جي هڪ وار ڪو ڏسي ته هوند نند نجي بسترو ڇڏي ، جهنگ منهن ڪري ، وشال گنبذ هيٺ اچي ڏيرو اڏي ، هتي غيب پنهنجي صورت تان نقاب هٽائي بي حجاب حسن جو ديدار ٿو ڪرائي ۽ ڪائنات جا اسرار قلب سان همراز ٿين ٿا . هيءَ سرشٽي سجيو آهي ۽ انتر درشٽت انسان اڳيان هڪ کليل ڪتاب ..... "(صفح 39)

ٻيا مضمون آهن ، ' ساجن سٽر ڪرڻ آيو نانءَ رکي انسان ميان '(سٽر سفر 22 صفح) سيوا گرام آشرم، سندس دل دهلائيندڙ ۽ دل کي ڇهندڙ مضمون آهي 'لڏ پلاڻ ' . سندس مضمون 'نار' هڪ ڏند ڪٿا تي آڌار ٿو رکي ، جنهن موجب مرد جو هڪ حصو ڪٽي عورت کي خدا تيار ڪيو . سندس مضمون ' نانو' نديڻ جي يادگيرين جو آهي . ' شاهه جو پيغام ' ادبي مضمونن جي صف ۾ اچي ٿو . 'پنڪ ' ، 'نور چشم ' ، ' مامبي ' اهي مضمون سندس سٽر سفر جو ، سندس مخصوص ۽ باريڪ نظر جو بيان آهن . ' قومي جهنڊو ۽ ان جو اتهاس 'هڪ معلوماتي مضمون آهي ۽ هن ڪتاب جو سندس ٻارهون مضمون ويهين صديءَ جي شروعاتي دور جي اهم بحث 'وگيان ۽ وشواس تي بحث ' ڏنل آهي ، جنهن ۾ هو آخر ۾ ان نتيجي تي پهچي ٿو ته عقل ۽ جذبي ٻنهي جو ميلاپ ئي هڪ صحيح رستو ڏيکاري سگهي ٿو.

سال 1969 ع جو ڪتاب آهي ، موتيلعل جوتوانيءَ جو . ظاهر آهي ته اهو سندس شروعاتي ڪتابن مان آهي ، اهو ظاهر آهي ته هن ڪتاب ۾ سندس پوين ڪتابن جي گهرائي

۽ اظهار جي پختگيءَ جي تقاضا ڪرڻ نيڪ نہ ٿيندي . پر هن ڪتاب مان ٿي سندس اپياسي لاڙي جي ڄاڻ پوي ٿي . هن ڪتاب ۾ گهڻا مضمون ادبي ئي آهن . سنڌيءَ ۾ سنت ساهت , ترقي پسند شاعر ' پارتي ' , ' سمپادڪ ' , ' بنيادي تعليم ' . سندس مضمونن ۾ آسانند مامتورا جي ' ڪڪي ۽ لولتا ' (آمريڪي روسي ليکڪ جي ناول , جنهن ۾ هڪ پيءُ پنهنجي زال جي اڳئين مڙس مان پيدا ٿيل ڌيءَ سان سريري سنبنڌ ٿو رکي) کي ڪٿي ڪلا ۽ نيتيءَ تي مضمون لکيو ويو آهي . هيءَ ڪتاب بہ 80 صفحن جو آهي . جنهن ۾ 12 مضمون ڏنل آهن .

سال 1961 ع ۾ پوپٽي هيرانندائيءَ جو ' هڪ پشپ پندرهن پنکڙيون ' ظاهر ٿيو . پوپٽي هيرانندائي شروع ۾ هندواسيءَ لاءِ آکاڻيون ۽ مضمون لکندي هئي .هندواسي اخبار ان وقت ۾ سنڌي جاتيءَ ۾ مقبول اخبار هوندي هئي . ان اخبار ۾ لڳاتار لکڻ ڪري پوپٽي هيرانندائي سنڌي عام پاٺڪن ۾ ڪافي مشهور ۽ مقبول ٿي چڪي هئي . پوپٽي هيرانندائي سنڌي ٻوليءَ ۾ پهرين ليکڪا هئي جنهن زوردار نموني عورتن جي حق بابت ۽ انهن جي مردن سان هڪ جهڙائيءَ بابت بردباريءَ سان آواز اٿاريو . سندس پهريون آکاڻين جو ڪتاب ' رنگين زماني جون غمگين ڪهاڻيون ' ادبي لحاظ کان ايترو بلند ثابت نہ ٿيو پر مضمونن تي سندس دسترس ۽ سندس بيباڪ ۽ پختي اظهار کيس هڪ مخصوص سڃاڻپ ڏني . سنڌي ٻوليءَ ۽ لپيءَ جي هلچل ۾ حصيداري سندس شعور کي ڪافي ڪشادو ۽ گهرو ڪيو ۽ وقت ويندي سندس ادبي خوبيون نکرڻ لڳيون ۽ اٿين هوءَ سنڌي ادب تي هڪ اڻ مٽ ڇاپ ڇڏي سگهي . سندس پهرئين ڪتاب ۾ ڪل پندرهن مضمون آهن جي استريءَ جي لاڳاپي سان سماجڪ مضمون شماري سگهجن ٿا .

جيئن تہ ' نر ۽ ناري ' , ' ڏيتي ليتي ' , ' برابري ونو ڙي برابري ' , ' ڪپرن جي ڪرامت ' , ' ڪماري ۽ وواهہ ' , ' جيترو پيار اوترو ئي غصو ' ۽ ' ساهيڙي سچ چئجان ' . ادبي مضمون آهي ادب ۽ اديب – مها ڪاليداس جي ڪوتا , ۽ فيلسوفيءَ جا مضمون آهن , ' موڪش مارگ ' , ' شريمد ڀڳوت گيتا ' .

جولاءِ 1965 ع ۾ سندس ڪتاب'مان ڇا آهيان '(ويدانت جي سولي سمجهاڻي) شايع ٿيو . اهو ڪتاب ڌرمي ڪتابن جي فلاسافيءَ جي ڪتابن ۾ شماري سگهجي ٿو ۽ منهنجي دائري کان ٻاهر آهي پر ان ۾ ڪي مضمون اهڙا آهن جن کي سماجڪ مضمونن ۾

شماري سگهجي ٿو. ’ ڪرم ‘ (د ائڪشن – د رزلٽ – د لڪ) ’ وشيہ ڀوڳ ‘ (د ٿنگ ائنڊ اٿس اينجوائمينٽ) ’ دک – سک ‘ پل سندس نوع فلاسافيءَ جوهجي پر انهن وشين جي سماجڪ وابستگيءَ ڪان انڪاري نٿو ٿي سگهجي. 1965 ع ۾ هڪ طويل مضمون جو ڪتاب جهوني ساهتڪار منوهرداس ڪوڙي مل جو ’ساهت جو سينگار ‘ ڇپيو. ان ۾ 106 مضمون ڇپيل آهن ۽ اهي ڇهہ سؤ صفحن ۾ ڦهليل آهن. فهرست ۾ اها پڻ وچور ڏنل آهي تہ اهي ڪهڙي سال ۾ ڪهڙي مخزن ۾ ڇپيا هئا. هن جا ڪي مضمون اسڪولي مخزنن ۾ پڻ ڇپيل آهن. جيئن تہ ’ڊاڪٽر ائني بيسينٽ جو قلمي چترُ سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ممبئي جي ’ جوت ‘ مخزن ۾ ۽ ’ سونهارو سنڌي هيرو ‘ (ساڌو هيرانند) ڪملا هاءِ اسڪول ممبئي ءَ جي مخزن ۾ ڇپيل آهن. سندس گهڻا مضمون هندواسي هفتيوار ۾ ڇپيل آهن. شروعاتي فهرست ۾ ئي ليکڪ پنهنجن مضمونن جي ورج ڏني آهي. (1) خيال خوش وارا مضمون (عدد 8) ’ منش جو مرتبو ‘، ’ اندر جا اوراڻا ‘، ’ پرارٿنا جي ضرورت ‘ جهڙا مضمون شامل آهن. (2) جيوديا (2 مضمون)اعليٰ شخصيتون .جن ۾ سندس 1942 ع ۾ لکيل ۽ شايع ڪيل مضمون ’ بهاءُ اللہ – جڳ ايڪتا جو اوتار ‘ (سنڌو 1942 ع) وري ڇاپيو ويو آهي. (3) ادبي شخصيتون (ڇهہ مضمون) جن ۾ ’ ڪويسرباٽي ڪماري نذرولتا دت ‘ ۽ ’ سنڌي ساهتڪار پرمانند ميوارام ‘ جهڙا مضمون آهن. هن حصي ۾ پڻ سندس سنڌ ۾ ڇاپيل مضمون ئي شامل آهن، جيڪي جدا جدا اخبارن ۾ ڇپيا هئا. (4) انتراشتريہ، نيتڪ ۽ سماجڪ مضمون (ڪل ڇهہ مضمون) پنج مضمون ورهاڱي بعد جا آهن. ڪي مثال آهن ’ اڄوڪي اڻ سموسنسار لاءِ ناياب نسخو ‘ (هندواسي) ’ آخر اسين ڪهڙي وهہ ۾ وهي رهيا آهيون ‘ (نو جيون، ناگپور) (5) نج سماجڪ مضمون (ڪل ٽي مضمون) جن ۾ ٻہ ورهاڱي بعد لکيل آهن، ’ اڄوڪي سماج ۾ وڏن ننڍن جا بگڙيل ناتا ‘ (هندواسي) ۽ ’ ڏيهہ جا ڏيٺا ‘ –گجرات راجيہ ايس. ايس. سي. امتحان بورڊ لاءِ ٺاپيل ’ سنڌي گلشن ‘.

هن ۾ هڪ باب " ننڍيون ڪهاڻيون ۽ نقتا " پڻ ڏنل آهي، جيڪو هن ليک جي دائري ڪان ٻاهر آهي. يا باب آهن ادبي تقريرون، ادبي مضمون، تعليمي مضمون، سماجڪ اخلاقي مضمون، سماج وگيان سنبنڌي مضمون، اتهاسڪ کوجناتمڪ مضمون، سئر سفر سنبنڌي مضمون، سحت سنبنڌي مضمون ۽ متفرق مضمون .اهڙيءَ طرح سندس مضمونن جي جوڙهن وشين ۾ ورج ٿيل آهي .شري منوهرداس ڪوڙومل، شري ڪوڙومل چندنمل

ڪلناڻيءَ جو سپتر آهي . سندس پتا ڪي سنڌي تعليم جو ابو هئڻ جو شرف حاصل آهي ۽ شري منوهرداس پاڻ بہ سنڌ ڪان وٺي ڪلڪراني ڪندو آيو آهيءَ هتي هندستان ۾ پڻ گوناگون وشين تي هندستان جي جدا جدا مخزنن ۾ سندس رچنائون ڇپبيون رهيون ۽ هيءَ ڪتاب سندس ڪل رچنائن جو مجموعو آهي . هن ڪتاب جو مضمونن تي نظرثاني ڪندي هو عام فهم اخبارنويسيءَ ۽ شاگردن جي ڏانو جي درجي تي پهچن ٿا .

سال 1966 ع ۾ سنڌيءَ جي مشهور شاعر ۽ فارسيءَ جي عالم شري هرومل سدارنگاڻي 'خادم' جي مضمونن جو مجموعو 'ڪک ۽ ڪانا' ظاهر ٿيو سندس مضمون جدا جدا موضوعن تي آهن . هن ڪتاب ۾ ڪل اٺويهہ مضمون آهن. شعرءِشاعري' ۽' هندستاني ناٽڪ ' ۽ ٻيا سڀ جدا جدا دلچسپ موضوعن تي آهن . جيئن تہ ' آرسيءَ ۾ اڇو ' . ' ايراني آڪاڙو' . ' نماڻائيءَ جي مورت گڏهہ ' . جڏهن بہ ڪو ڪامياب شاعر نثر ۾ لکڻ شروع ڪري ٿو تہ هڪ ڳالهہ جي تہ پڪ ٿئي ٿي تہ سندس ٻوليءَ تي دسترس آهي . شبد ڀنڊار اٿاهہ آهي . اظهار لاءِ تز لفظ ڪم آڻي سگهي ٿو . تخليقي ٻوليءَ جي استعمال جو ڪافي اڀياس ۽ وسيع ۽ گهري مشاهدي جو مالڪ آهي . اهي سڀ خوبيون سدارنگاڻي ' خادم' جي نثر ۾ نمايان ٿين ٿيون .جنهن جو هڪ مختصر مثال مان سندس مضمون ' آرسيءَ جو اڇو ' جي پهرين پئرا ڏيئي ڪندس .

" سنڌريءَ آرسيءَ اڳيان بيهي ڦٽي ڦوڪار پئي ڪئي . ڪڏهن ڪارين آبدار اکين ڏانهن پئي ڏنائين ۽ ڪڏهن گول چهري ۽ نزاڪتدار بدن ڏانهن . سينڌ ڪيندي سندس نگاهہ اوچتو مٿي جي هڪ وار تي وڃي پيئي جو پورو ئي لڳو......تڏهين ڏڪندڙ هٿ سان ان وار کي آڱوٺي ۽ ڏسٽيءَ ۾ جهلي . شوڪارو ڀري . آرسيءَ کي مخاطب ٿي چيائين تہ . ' اي منهنجي خوشبختي ۽ خوبصورتيءَ جي شاهد ! تنهن ڏينهن جڏهن مون کي چٽي ڏکي . سورهن سينگار ڪرائي . ڪنوار بڻجڻ جو شرف عطا ڪيو ٿي ويو تڏهن مون هڪ خاص ناز ۽ مست ادا سان تو ڏانهن نهاري فخر سان پڇيو هو تہ آرسي ڙي آرسي . مون جهڙي ڪا ٻي ؟ ان وقت منهنجي دل خوشيءَ ۾ ڦولي نہ سمائي . پنهنجو جوبن بهار ڏسي . اٿين پئي پانيم گويا تون خود منهنجي شڪل تي شيدا ٿي پئي آهين ....." هتي مضمون . ڪهاڻي ۽ شاعري سڀ ڦارن رل مل ٿا ٿي وڃن . اٿين هيءَ ڪتاب سنڌي ادب جي مضمونن جي شاخ ۾ هڪ اهم درجي ماڻڻ جو حقدار بڻجي ويو آهي .

سال 1966 ع ۾ ' سونهري سخن ' نالي سان ٻوڏراج جا چونڊ ادبي مضمون ڇپايا ويا . ڇپائيندڙ هو شرري ننر رامچندائي . هونءَ ٻوڏراج جي سڄاڻپ هڪ روحاني شخصيت جي آهي پر هن ڪتاب ۾ ڪل 42 مضمون آهن . جي اسڪولي ۽ ڪاليجي ڪتابن ۾ ڇپيل مضمونن جي سطح جا آهن . البت هنن ڪي ' ناصحانن ' (مورل) مضمونن ۾ شمار ي سگهجي ٿو. ڪي مثال آهن. ' نوراني نشاط با غ – ڪلپنا جو عڪس – ۽ ڪشميري زالون – درخت سان رهاڻ وغيره .

سال 1967 ع ۾ دهليءَ جي ديش ٻنڌو ڪاليج جي پروفيسر سنتداس جهانگياڻيءَ جو ڪتاب ' پاپ جي مايا ' شايع ٿيو سري مان ته هيءَ ڪتاب ڪنهن فڪشن جي شاخ ٿو لڳي. پر هن ۾ اٽڪل سؤ صفحن ۾ ويهه مضمون ڏنل آهن . اهي سڀ مضمون ڪاليجي شاگردن جي ڏاتو جا آهن . سندس ڪن مضمونن جا سرا هن ريت آهن : ' ڪوهه ڪرين ايمان ' , ' هي پوت امتحان جا ' , ' ڪجهه خواب ڪجهه حقيقت ' , ' راوڻ اڄا زندهه آهي ' ۽ ٻيا ٻڻ اهڙا ئي مضمون آهن . هنن وشين ۾ ڪنهن هفتيوار اخبار پانڪن ۽ ڪاليجي شاگردن جوئي چاهه ئي سگهي ٿو. پڙهڻ سان دما غ تي زور ڏيڻو پوي اهڙي ڪا ڳالهه هنن ۾ نه آهي .

1970 ع واري ڏهاڪي ۾ پهچندي ، سنڌي ٻوليءَ جي آئين شيڊول ۾ اچڻ بعد سنڌي سماج ۾ ڪيترا متضاد لاڙا ظاهر ٿيا . جيڪا تهي سنڌ مان تعليم وٺي آئي هئي ۽ ورهاڱي بعد جنهن تهيءَ سنڌ ۾ تعليم شروع ڪئي ۽ ورهاڱي بعد ترت تعليم شروع ڪئي ، انهن مان ڪيترا شخص جواني ماٿي ، وچولي عمر کي رسيا ۽ ڪي بلاغت کي ، پر نئين تهيءَ سنڌي تعليم ڇڏي ڏني هئي .ائين وچولي عمر جا ليکڪ ته سنڌيت جي هلچل جي حصي هئڻ ڪري پنهنجي ڪمٽمينٽ ڪري لکندا ئي رهيا ۽ نوجوان ليکڪ ' نئين ادب ' جي فلاسافيءَ جي غلبي هيٺ ڪافي سرگرم رهيا ۽ منجهن خوب جوش ۽ جذبو هو . پر سنڌي تعليم جي ذري گهٽ عدم موجودگي سنڌي پانڪ کي آهستي آهستي ڪري غائب ڪرڻ شروع ڪيو . هن دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي هلچل بعد اڪل پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا پنهنجي هلچل جي روپ کي بدلايو ۽ ناٽڪ چٽاپيٽيون ، سيمينار ۽ تعليمي ڪانفرنسون ڪرڻ لڳي – اهڙيءَ طرح سنڌي ساهتڪارن لاءِ سيميناري ڪلچر جي شروعات ٿيءِ ادب جي موضوع تي ڪيترا مقالا لکيا ويا. ساڳي حالت نئين ادب جي نوجوانن

پڻ ڪئي ۽ ڪيترا ادبي بحث شروع ڪيا جي جدا جدا اخبارن جو مواد بڻيا ۽ انهن کي ادبي تاريخ جي لحاظ کان ڪافي اهميت آهي. ساڳئي وقت سنڌي ٻوليءَ جي آئين شيڊول ۾ اچڻ ڪري، ڪن راڄين ۾ جتي سنڌي چڱي انداز ۾ آهن، اتي جي صوبائي سطح تي پڻ صوبائي سرڪارين پاران اڪاڊميون برپا ڪيون ويون ۽ ائين ڪتابن ڇپائڻ لاءِ سرڪاري مدد ۽انعامن جا سلسلا شروع ٿيا، جن جا اڳتي هلي ڪيترائي نفي توڙي شفي اثر ظاهر ٿيڻ لڳا آهن.

سال 1972 ع ۾ پروفيسر لالسنگھ هزاري سنگهه اجوائيءَ جو سنڌي مضمونن جو ڪتاب " اڇل " ظاهر ٿيو. ورهاڱي بعد پروفيسر لالسنگھ اجوائي سنڌي ادب ۾ هڪ طاقتور شخصيت جي روپ ۾ اڀريو. هو انگريزي ادب جو عالم ۽ سنڌي ادب جي ڄاڻو هو. نئشنل ڪاليج جو پرنسپال، يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بورڊ جو چيئرمين هو. مرڪزي ساهت اڪاڊميءَ سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪيو تہ هو ان جي سنڌي ائڊوائيزري ڪاميٽيءَ جو ڪنوينئر پڻ ٿيو. سڀ وڏا ليکڪ ڪانئس پنهنجي ڪتاب لاءِ مهاڳ لکرائي ڄڻ سند وٺن ۽ پاڻ کي ڪرتارٿ پائين. سندس قلم ۾ غضب جي رواني ۽ سندس ڄاڻ تي رشڪ ٿئي. پنهنجي وقت جي هڪ ' دبنگ ' شخصيت، جنهن وٽ وڏا وڏا نامر ڪنيا ليکڪ سلامي ٿين.

سندس ڪتاب ' اڇل ' ۾ ويهن مضمونن مان پنج تہ مهاڳ لکيل آهن ۽ ٻيا مضمون گهڻو ڪري سنڌ ڪاليج مسلنيءَ ۾ ڏنل هئا، تنهن ڪري اهي ورهاڱي کان اڳ جا شمار ڪرڻ کپن. سندس مضمون ' سنڌيت ' سنڌي سميلن ۾ ڪيل تقرير آهي، جيڪا هن 1960 ع واري پوپال سميلن وقت صدر طور ڪئي هئي. سندس مضمون ' جيوت جو راز '، 'پاپن ۾ پاپ '، ' آرام حرام هئہ '، ' ويهين صديءَ جو ڌرم '، ' هڪ عجيب داستان '. اهي سنڌو مخزن ۾ ڏنل هئا. اهو ظاهر تہ آهي تہ انهن مان ڪهڙا سنڌ واري سنڌو مخزن ۾ ڇپيا يا ڪهڙا ورهاڱي بعد هتي هندستان جي سنڌو مخزن ۾ ڇپيا. هتي هندستان ۾ سنڌو مخزن جا چند شمارا ئي نڪتا هئا. سندس مضمونن ۾ لفظن جي تڪ ۽ گجگوڙ ڪافي آهي ۽ ڪٿي ڪٿي کي جزوي خيالن جا چمڪاٽ پڻ آهن، پر اهڙي حاوي پوندڙ ادبي شخصيت جي قلم مان سندس ادبي پونجي طور نڪتل ڪل ويهہ مضمون، ڪيس ادب ۾ اها جاءِ نٿا ڏياري سگهن، جيڪا حيثيت هن هڪ ادبي شخصيت طور پنهنجي حياتيءَ ۾ ماڻي.

سال 1975 ع ۾ پوپٽي هيرانندانيءَ جو ڪتاب ' زندهہ سا قوم رهندي ' (سنڌيت جي هلچل تي لکيل ليک) شايع ٿيو، جنهن ۾ سندس کي ان وقت جا ڪافي اثردار مضمون

شامل آهن. ’اڱڙين جا نهيل اڱوان‘ ، ’ڏني ماءُ توکي سورن جي لولي‘ ، ’پل تہ مون کي کو پيو ڏوهي نهرائي‘ ، ’لک جي لعنت هجيئي‘ ، ’سنڌي تون مري رهيو آهين‘ ، ’جهوليلعل‘ ، ’ گانڌيڌام‘ ، ’زندهہ سا قوم رهندي‘ ، ’اتهاس پيو نهي‘ ، ’اسان جو ورثو‘ .هنن مان ڪيترا مضمون سنڌين جي هلچل جو بنياد آهن ۽ وقتائتا هوندي پڻ ادبي حيثيت رکن ٿا . ڇاڪاڻ جو هنن ۾ جيڪا اظهار جي پختگي ۽ ٻوليءَ جو واهپو آهي . اهو ايندڙ پيڙهين جي لاءِ هڪ مثال ٿي سگهي ٿو.

سال 1979 ع ۾ ’ ترپشا ‘سيريز هيٺ.تيرٿ بسنت جا ٻہ مضمونن جا ٻہ ڪتاب شايع ٿيا ، ’خوشبوءِ ‘ ۽ ’سارنگ‘ . ’خوشبوءِ‘ ۾ اٽڪل ٻن سؤ صفحن ۾ تيرهن مضمون ڏنل آهن . جن مان ڪن جا سرا هن ريت آهن. ’منوهر موڄي ڏينهن‘ ، ’بسنت‘ ، ’پيچ مؤلا پيچ‘ ، ’امرتسر‘ ، ’منهنجون ڪمزوريون‘ ، ’منهنجي پسندي‘ ، ’مان ليک ڪيئن لکندو آهيان‘ ، ’ يم ‘ وغيرهہ . ’سارنگ‘ ۾ اٽڪل اڍائي سؤ صفحن ۾ ارڙهن مضمون آهن . انهن ۾ پنج جيونين جا خاڪا آهن . جيئن ’جواهر جوت سدا جلي‘ ، ’سچل سرمست‘ ، ’يڌشٽر‘ ، ’رشي ڏيارام‘ ، ’لينن‘ ، ٻيا ڪي آهن ، ’اها هڪ اڻ سرندڙ ڪهاڻي‘ ، ’هندي اتهاس — وماني نگاهہ‘ ، ’نالي ۾ ڇا آهي؟ ‘ ، ’دلي‘ ، ’ماٿر پينر‘ . اهو تہ ضرور مڃبو تہ تيرٿ بسنت جا مضمون انگريزي ادب جي اعليٰ مضمون نگار جي اسٽائيل سان گڏوگڏ ڪنهن زماني جي ’ ڳالهيرُ‘ جي طرز بيانيءَ جون سڪون لاهين ٿا ۽ ادب جي تاريخ ۾ ڪين عزتدار جاءِ ملندي .

سال 1980 ع ۾ شري ميول آهوجا جو ’پشپ مالها‘ پڌرو ٿيو . هن ڪتاب ۾ درسي ڪتابن جي ڏانو جا ڪل پندرهن مضمون آهن جي اٽڪل 80 صفحن ۾ سمايل آهن . هن ڪتاب جي ڪن مضمونن جي سرن مان ئي هن ڪتاب جي شاگردن لاءِ ڪارائتي هئڻ جي ۽ انهن جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ’امتحان جي اهميت‘ ، ’فلمن ۽ ناٽڪن جو سماج تي اثر‘ ، ’ڪاش مان هجان ها ناري‘ ، وغيرهہ هن ڪتاب ۾ سنڌيت جي هلچل کان متاثر ٿي ’ چيٽي چنڊ سنڌيت جو ڏينهن‘ مضمون پڻ ڏنل آهي . جو ڪنهن اخبار ۾ ڇپيل ٿو ڏسجي .

ان ساڳئي سال 1980 ع ۾ اکل ڀارتيہ سنڌي ساهتيہ ودود پريشد ، ٻئي ڀاران ”قلواڙي“ ڇپايو ويو. هن ڪتاب ۾ سنڌي ۽ انگريزي وڀاڱ ڏنل آهن . هن ڪتاب ۾ جدا جدا ليکڪن جا مضمون ڏنل آهن ، جن ۾ مکيہ ادبي ليکڪ آهن ، پريتي هيرانندائيءَ جو

’ڪاليداس ۽ قدرت ‘ ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو پاشاوگيان سان وابستہ مضمون ، ’ سنڌي مرڪب لفظن جي واقفيت ‘ ، گورڌن شرما ’ گهايل ‘ جو ’ مهاڪوي سورداس ‘ ، شري ڪشنچند ٽوپڻلعل جيٽلي جو ، اتهاس جي ڪيتر جو ’ سنڌي هندن جون نڪون ۽ گوتر ‘

ان بعد مانسنگهہ چوهڙمل جو ڪتاب ’ گلن مٺ ‘ پڻ لڳ ڀڳ ساڳئي وقت ڇپجي ظاهر ٿيو . شري مانسنگهہ چوهڙمل هوندي تہ ’ هندستان ‘روزاني اخبار جي مئنيجر (هرتا ڪرتا) طور ۽ ’ هندواسي ‘ هفتيوار جي سمپادڪ طور مشهور رهيو ۽ هيءُ ڪتاب سندس ديهانت بعد ڇپائي ظاهر ڪيو ويو . هن ڪتاب ۾ ڪي مضمون ترجمو ٿيل آهن ۽ ڪي (گهڻو ڪري) سندس لکيل آهن . هيءُ ڪتاب ” ڏهن گلن “(بابن) ۾ ورهايو ويو آهي . پهريون گل آهي ” ڀڳوان ڪيئن منهنجي جيون ۾ پرويش ڪيو “ . ان ۾ ساڌو واسواڻي ، رام ڪرشن پرم هنس ، مهاتما گانڌي ۽ اهڙيءَ ريت ڏهن سنتن مهاتمائن جا انيو درج ڪيل آهن . ٻيون گل آهي ’ مهاراشٽر جا سنت ‘ ، ٽيون گل آهي ’ سنڌ جون ڪي اوچ شڪتيون ‘ جنهن ۾ سنڌ جي اڪثر ڪانگريسي ۽ سماجي ليڊرن جي زندگيءَ جون جهانڪيون ڏنل آهن . گل چوٿون مهاتما گانڌيءَ بابت آهي . گل پنجون ’ ڀارت جون ڪي ٻيون اوچ شڪتيون ‘ آهي . جن ۾ جواهر لعل نهرو ، اندرا گانڌي ۽ سنجيہ فيروز گانڌي وغيرهہ بابت احوال آهي . ڇهين گل ۾ ’دنيا جون ڪي اوچ هستيون ‘ ۾ مدر ٽيريسا ، هينري فورڊ بابت ڄاڻ ڏنل آهي . گل ستون ’ سنڌ جون ڪي يادگيريون ‘ . هن ۾ گهڻو ڪري اتهاس سان وابستہ مضمون آهن ۽ هڪ مضمون ’ پروفيسر هاسانند – سڪن جو بادشاهہ ‘ ۽ ’ ٻيجل جي ڪهاڻي ‘ پڻ درج ڪيل آهن . گل نائون ، ’ اسراري حقيقتون ‘ جنهن ۾ لکي ٿو تہ ريڊرس ڊائجيسٽ پاري ڪنهن ڪتاب مان ترجمو ڪري ايشور ۾ وشواس جو عناصر پيدا ڪرڻ جا ٽوٽڪا / درشتانت آهن ، جيئن ’منهنجي اونڌي گهڙي ۾ آس جو ڏيئو ‘ ، ’ هڪ سورداس ڪيئن ڊاڪٽر بڻيو ‘ وغيرهہ . گل ڏهون ، ’ بابا گووند داس صاحب : ديوتا سروپ ‘ ڏنل آهي .

سال 1981 ع ۾ ساهت اڪادمي (دهلي) پاران ’ چونڊ سنڌي مضمون ‘ ظاهر ٿيو . هن ڳنڪي جو گڏ ڪندڙ ۽ سمپادڪ ڪيرت ٻاٻاڻي آهي . هن جو ٻيون ڇاپو 1986 ع ۾ پڻ ظاهر ٿيو . هن چونڊ ۾ ڪنهن بہ قسم جو جوکم نہ کنيو ويو آهي . هن ۾ اڪثر مضمون انهن سنڌي ليکڪن جا ڏنا ويا آهن ، جن سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌي مضمون جي صنف جو پايو وڌو . ڪوڙومل چندنمل کلناڻي ، مرزا قليچ بيگ ، پرمانند ميوارام ، ڏيارام گدومل ، ۽ ان وقت جا

مشهور ليکراج ’ عزيز ‘ ، لعل سنگهه اجواڻي ، منگهارام ملڪاڻي ، ۽ انوقت جا مشهور ۽ معروف پروفيسر. ورهاڱي بعد جي جن ليکڪن کي شامل ڪيو ويو آهي،اهي آهن : ’ ملاڪڙو ‘ منو تولارام گدواڻي ، ’ شاهه جي ترقي پسندي ‘ گوبند مالهي ، ’ تخليق جا ڪي مسئلا ‘ ڪيرت ٻاٻاڻي ، ’ وڙهوچوڻا ‘ پوپٽي هيراننداڻي ، ’ سدا سونهاري سنڌ ‘ ليلو رچنداڻي ، ’رات چندرا آڏواڻي ، ’ پشپ جو پيغام ‘ ايشوري جوتواڻي ، ’لطيف فن ‘ موتيلعل جوتواڻي ، ’ اڳ ۽ اڄ ‘ هريش واسواڻي ، ’ ايڪويهين صدي ‘ هيرو شيوڪاڻي . شروعاتي ۽ ڪن پوين چند مضمونن کان سواءِ شخصي ۽ بياني مضمون هن ۾ تمام گهٽ ڏا ملن.

سال 1982 ع ۾ ڪيرت مهرچنداڻيءَ جو ’ پکڙيل گل ‘ ظاهر ٿيو . اهو ڪتاب گجرات سرڪار جي مالي مدد سان ڇپايو ويو. اٽڪل هڪ سؤ صفحن جي هن ڪتاب ۾ ڪل ويهه مضمون ڏنل آهن ، جي اسڪولي /ڪاليجي شاگردن جي ڏانو جا آهن . هن ڪتاب جي ڪن مضمونن جا سرا هن ريت آهن . ’ پرارٿنا ‘ ، ’ خود ضابطو ‘ ، ’ ڪاوڙ ‘ ، ’ خوشي ‘ ، ’ اتساهه ‘ وغيرهه .

سال 1983 ع ۾ شري ڪيرت مهرچنداڻيءَ جو وري ٻيو ڪتاب پڻ ’ گل ڦل ‘ نالي سان شايع ٿيو . اهو پڻ گجرات سرڪار جي مالي مدد سان ڇپايو ويو . ۽ اهو پڻ درسي مضمونن جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ لکيو ۽ ڇپايو ويو ٿو ڏسجي . هن ڪتاب ۾ اٽڪل 190 صفحن اندر ڦهليل 24 مضمون آهن . جن مان ڪن جا سرا هن ريت آهن . ’ آدرشي اڏيپڪ ‘ ، ’ فلمن جو سماج تي اثر ‘ ، ’ ڀارت ۾ بي روزگاريءَ جو مسئلو ‘ . هنن مضمونن جو ادبي معيار ۽ اظهار شاگردن جي ڏانو تائين محدود آهي .

سال 1983 ع ۾ ’ نوان چونڊ مضمون ‘ (اسڪولي ۽ ڪاليجي شاگردن لاءِ) شري رام لعل شرما جو ناهيل ، جڳديش بوڪ ڊپو ، الهاس نگر – 2 پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو . جيئن خود سري ۾ ئي ڄاڻايل آهي تہ هيءُ مضمون اسڪولي ۽ ڪاليجي شاگردن لاءِ آهن . ان حالت ۾ هنن مضمونن جي ادبي معيار جي ڪٿ ڪرڻ جي ضرورت نہ آهي . هن ڪتاب ۾ ڪل 36 مضمون آهن ، جي 175 صفحن ۾ ڦهليل آهن.

سال 1984 ع ۾ شري ٻلديو گاجرا جو طويل ’ گوناگون مضمون ‘ سري سان ڪتاب ، سنڌي ٽائيمس پاران شايع ڪيو ويو . شري ٻلديو گاجرا هونءَ تہ شاعريءَ جي ميدان ۾ ڪلڪراني ڪندڙ هو ۽ ٻيوس جي شاگردن جو شرڌالو هو ، پر هن جي سچائپ سنڌي جڳت

۾ هڪ ڪٽر ڪانگريسي ۽ ’ پارتواسي ‘ اخبار جي ايڊيٽر جي رهي آهي . مذڪور مضمونن جي ڪتاب ۾ سچ پچ گوناگون مضمون آهن . جن جا وشيه ’ ماڻهو ڇا چوندا ‘ ڪان هلي ’ شاهه جي فيلسوفي ‘ ڪي پنهنجي گهيري ۾ آڻين ٿا .هن ۾ بياني ۽ شخصي مضمون به آهن ته ادبي نوع جا مضمون به آهن . پر سندس طرز بيان هڪ اخبار نويس جي طرز بيانيءَ کان مٿي اڀري نه سگهي آهي . خيال جي لحاظ کان ڪجهه مضمون اهڙا اهميت رکن ٿا پر ادبي درجو ماڻڻ کان ترڪي ٿا وڃن.

سال 1984ع ۾ ٺي شري ميول آهوجا جو ’ ساهت سگند ‘ ساهتڪ ۽ سيپتڪ مضمونن جو ڪتاب ڇپيو . هن ڪتاب ۾ به اٽڪل 80 صفحن ۾ اٺ مضمون ڏنل آهن ، جيڪي ادبي شخصيتن ۽ ادبي نوع جا آهن. جيئن’بيوس جاشيرين شعر ‘ ، ’ شاهه جي ٻولي ‘ ، ’ سنڌي لوڪ ڪلا ‘ ، سنڌ جو اتهاس ۽ ڄينمل پرسرام ‘ ، ’ شري اربندو گهوش ‘ وغيره . اهو ڪتاب ڪاليجي شاگردن ۾ ادبي بوجهه پيدا ڪرڻ لاءِ ڪمائتو آهي .

ساڳئي سال ۾ اي. جي. اتم ’ سڃاڳ سنڌ ‘ نالي ڪتاب شايع ڪيو ، ان جو واسطو سنڌ ۾ ان وقت هندڙ ’ جيئي سنڌ ‘ هلچل سان آهي . اهو سنڌ ۾ هلندڙ هلچل جو دلچسپ بيان آهي . پر هن ڪتاب ۾ ٻوليءَ جي پختائيءَ جي باوجود اخباري صنفن ۾ ئي شامل ڪري سگهجي ٿو.

سال 1985ع ۾ سنڌيءَ جي مشهور ليکڪ آسانند مامتورا جو ڪتاب ’ هنس چڳن موتي ‘ سنڌي ٽائيمس پاران شايع ٿيو. جيڪي موضوع هن ڪتاب ۾ درج آهن ، انهن مان لڳي ٿو ته اهي مضمون ورهاڱي کان اڳ جا لکيل آهن . ڪل 16 مضمون آهن . جي اٽڪل 130 صفحن تائين ڦهليل آهن . پنج مضمون شاهه لطيف جي شعر بابت آهن . هڪ سامي ۽ هڪ سچل بابت آهن . ٽئگور ۽ ڪوي بيوس بابت آهن ۽ ٻيا آهن . دارا شڪوهه ، علم لغات . اهنسا ۽ هنسا بابت به مضمون آهن .شري مامتورا سڄي زندگي تعليم سان وابسته رهيو ۽ شروعاتي سالن ۾ هن ادب پڻ سِلو خلقيو . سندس ادبي رغبت ڪري سندس اظهار پختو آهي ۽ خيال پڻ پختا آهن . پر هن جي مضمونن ۾ شخصي ڪلپنا ڪجهه گهٽ ٿي محسوس ٿي ٿئي .

سال 1985ع ۾ شري ڄيٺو لعلواڻيءَ جو’وطن جي صدقي‘ مضمونن جو ڪتاب ظاهر ٿيو. هن ڪتاب جي مهاڳ مان ٿي مان چند جملا ڏيندس ، جي هن ڪتاب جو موضوع

۽ مراد ظاهر ڪندا . " ستيہ ، اهنسا ، وشو شانتي ، ڀائيچاري جي ڀاونا ڪي هتي ڏيڻ ۾ تعليمي سنسٿائون خاص پارٽ ادا ڪري سگهن ٿيون .... سنڌي اسڪولن ۽ ٻارن ۾ بہ هنن قومي ڏڻن لاءِ اتساهہ جي ڪمي چٽيءَ طرح نظر اچي رهي آهي .... نئين ٽهيءَ کي پنهنجي ماترڀومي ، جنم ڀومي ۽ لاءِ شهيدن جي ڏنل شهادت جي ساهسي اتهاس جي ڄاڻ ڏيڻ گهرجي . "

هن طرح شاگردن لاءِ 1986ع ۾ شري هر گوبند رامچندانيءَ جو ڪتاب ' شل سهڻي ڪي ڏيٺر چمن ' مليو ٿو . سري مان اهو مضمونن جو ڪتاب نٿو لڳي ، پر هن ڪتاب ۾ 45 مضمون ڏنل آهن جي اٽڪل 200 صفحن تي ڦهليل آهن . هن سال ئي راجستان سنڌي اڪاڊميءَ پاران ڏنل مدد سان آشا درگاپوريءَ — ' ساهت درپڻ ' نالي مضمونن جو ڪتاب شايع ڪيو . هونءَ آشا درگاپوريءَ جي سڃاڻپ هڪ شاعر طور آهي ، پر هن ڪتاب ۾ هو هڪ اپياسي شخص طور ابري ٿو هن ڪتاب ۾ سندس مضمون ادب سان جڙيل آهن . جيئن ، ' ادب فن لطيف ' ، ' ايشور ڀڳتي ' ، ' اوسر جي آڪاڻي ' ، ' ساميءَ جو سنديش ' ، ' وشو اپنياس ساهت : هڪ سرسري نظر ' ، ' سنڌي لوڪ ساهت جو وساريل ورق : سنڌي پروليون ' . هيءَ ڪتاب درسي نوع جي ڪتابن ۾ هڪ جٽادار جاءِ ماڻڻ جو حقدار آهي .

سال 1988ع ۾ الهاسنگر مان شري ڀاون سنگهہ جي . تلريجا جو ڪتاب ' تازا گل 'شايع ٿيو هن ڪتاب۾ درسي نوع جا ڪل 60 مضمون شامل آهن.آخرين مضمون'سنڌ جي ياد ' سنڌيت جي هلچل جي اثر هيٺ لکيل ٿو ڏسجي . هونءَ ٻين مضمونن جا سرا تہ هن ريت آهن _ ' انڌ وشواس ' ، ' وگيان ۽ ڪرامت ' ، ' شڪر ۽ شڪايت ' وغيرهہ .

سال 1990ع ۾ متفرق مضمونن جا چار ڪتاب ظاهر ٿيا . ' نو پرابلم ' ، دهليءَ جي رهواسي هرگوبند رامچندانيءَ ڇپايو ، جنهن ۾ مزيدار واردانن جو ورڻن ڪيل آهي . پر حقيقت ۾ هيءَ شخصي — بياني مضمونن جو ڪتاب آهي ، جنهن ۾ ' اچو رهي ڪاري سان ' ، ' هڪ ڪوڙ پنيان سؤ ڪوڙ ' ، ' جيترو قاعدو اوترو فائدو ' ، ' خوشامد ' ۽ ' بحث ' وشين تي قلم هلايو ويو آهي .هن ڪتاب جي ٻولي رواجي آهي . ممڪن آهي تہ اٽڪل ورهاڱي جي چاليهن سالن کان وڌيڪ عرصي ۾ جنهن ليکڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻو نہ لکيو آهي ، ان جو ٻوليءَ تي ضابطو گهرگهلو ٿي ويو هجي ، اهو سڀاويڪ آهي .

ٻيون ڪتاب آهي شري هيرو ٺڪر جو ، ’ بهترين سنڌي مضمون ‘ . هيرو ٺڪر هن ڪتاب جو ليکڪ نہ پر مضمونن جي چونڊ ڪندڙ آهي . اهو ڪتاب گجرات سنڌي اڪاڊميءَ پاران ڇپايل آهي . هتي پڻ سياڻپ ڪري هيري ٺڪر ڪنهن بہ قسم جو جوکم نہ ڪنيو آهي ۽ گهڻو ڪري مضمون ورهاڱي کان اڳ وارن مضمون نويسن جا ڏنا اٿائين ، جن ۾ لعلچند امرڏنومل ، لالسنگهہ اجواڻي ، ڄيٺمداس دولترام ، هرومل سدارنگاڻي ، تيرٿ بسنت شامل آهن ۽ ورهاڱي بعد جا پڻ ناليرا ليکڪ شامل آهن ، جيئن پوپٽي هيراننداڻي ، مرليڌر جيٽلي ، هيرو شيوڪاڻي ، ليلارام رچنداڻي ، پرم ابيچنداڻي ۽ هيو ٺڪر پاڻ . وشيہ سڀ درسي نوع جا آهن . هنن ۾ شخصي ۽ بياني مضمون ، جيڪي ٿي شروعاتي مضمونن جي جان ۽ سڃاڻپ ٿيندا آهن . انهن بدران گنڀير موضوعن تي مضمون ڏنا ويا آهن .

’ ڇوليون ‘ نالي مضمونن جو مجموعو شري ڏيپچند بيلاڻيءَ آتم درشن پرڪاشن منڊل اجمير پاران ڇپايو آهي . اهو پڻ اسڪولي / ڪاليجي شاگردن لاءِ درسي ڪتابن جي مضمونن جو ڪتاب آهي . هن ڪتاب ۾ ڪل ايڪيتاليهہ مضمون آهن . هن جا ڪجهہ موضوع هن ريت آهن ، ’ سڌارو ڪيئن ٿئي ؟ ‘ ، ’ مقصد جي حاصلات ‘ ، ’ اتياچاري ڌنوان کان غريب بهتر ‘ ، ’ ڌن بہ هڪ مفلسي ‘ . ظاهرا اهڙا سڀ مضمون ناصحاڻا ٿيندا آهن .

ساڳئي سال الهاسنگر مان پروفيسر رام شرما جو مرتب ٿيل مضمونن جو ڪتاب ’ رنگبرنگي گل ‘ شايع ٿيو . هن ڪتاب ۾ پڻ ورهاڱي کان اڳ وارن ليکڪن جا مضمون ڏنل آهن ، جي اڳواٽ ئي ڪيترن مجموعن ۾ دهرايل آهن . ورهاڱي بعد جا ليکڪ پڻ ماستر / پروفيسر ئي آهن ، جهڙوڪ : چندرا آڏواڻي ، پوپٽي هيراننداڻي ، ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي ، هيرو شيوڪاڻي ، ڊاڪٽر ديال آشا ۽ رام شرما پاڻ .

سال 1991 ع ۾ گجرات سنڌي اڪاڊميءَ جي مالي مدد سان منوهر نهالاڻيءَ جو ’ڪڙيل گل ‘ نالي سان ڪتاب شايع ٿيو . هن ۾ جيڪي وشيہ ڏنل آهن ، اهي هن ريت آهن . ڪي مثال ، ’وگيان رحمت آهي يا زحمت ‘ ، ’ ديش پريم ‘ ، ’ ڀارت ۾ بي روزگاريءَ جو مسئلو ‘ ، ’ ڏيتي ليتي ‘ ۽ ٻيا ڪي اهڙا مضمون . ڪل 21 مضمون آهن ، جي اٽڪل 80 صفحن تي ڦهليل آهن .

سال 1992 ع ۾ شري موتيرام سترامداس رامواڻيءَ چونڊ مضمونن جو مجموعو ’ تارا – نکٽ – ڪتيون ‘ ڇپائي ظاهر ڪيو . شري موتيرام رامواڻي هونءَ تہ چالو تاريخ بابت

دستاويزي مواد ميسر هٿ ڪري نالو ڪڍيو ، پر اهو مضمونن جو ڪتاب سنڌس روايتي ۽ اخبارنويسيءَ جي ڍانچي عڪاسي تو ڪري . هن ۾ ويهين صديءَ جي ڪانگريس هلچل ۾ سنڌ جي ڀاڱي ڀائيواريءَ جي جاچ ڪافي آهي . تنهن کان سواءِ شاهه لطيف ڀٽائيءَ تي به مضمون آهن . ٻيا مضمون آهن : گانڌيجيءَ جي شهيدي ، نيلسن منڊيلا ، جمون ۽ ڪشمير جي ڪهاڻي 1965 ع واري پاڪستان سان جنگ وغيره ، جيڪي اخبار نويسيءَ جا مثال آهن .

ناميو لاڏلا جو مضمونن جو ڪتاب 'ساگر جون سپون ' نالي سان 1992 ع ۾ ڇپيو هن ڪتاب ۾ گنڀير فلاسافيءَ جي طرز جا ڪل ڇهه مضمون آهن . ' حقيقت وادي شاعري ' ، ' انسان گنهگار يا نردوش ' ، ' جاڳرتا جو دور ۽ ڊاڪٽر مارٽنڊ ڊاڪٽر فائش ' ، ' گئٽي جو فاسٽ ' ، راجا ائڊيپس ' ۽ ' هينري روسو ' هن جو فلاسافيءَ جي سطح تي آدرشوادي نظريو آهي . ' انسان گنهگار يا نردوش ' مان هڪ مثال هن ريت آهي : " پرڪرتيءَ جي پرڪيل ٻج مان انيڪ پرڪارن جي جيون جنم ورتو . هن خودڪار نظام هيٺ ٿيندڙ جيو رچنا ۾ ضرور ڪنهن مهان شڪتيءَ جو هٿ هوندو . "

ان سال ئي گجرات سنڌي ساهتيه اڪادميءَ جي مالي مدد سان شري موتيرام رامچندانيءَ جو مزاقي مضمونن جو ڪتاب ' مهڪندڙ موتي ' ظاهر ٿيو . اهي شخصي / بياني طرز جا مضمون آهن . پر انهن ۾ ٻوليءَ جي لحاظ سان ذائقو خير ڪو آهي . هن جا ڪجهه وشيه هن ريت آهن : ' ڪئنسر کان به بري بيماري ويسر جي ' ، ' ائين سڀ مرد زالون آهيون ' وغيره .

سال 1993 ع ۾ پوني مان پروفيسر ايشوري جوتوانيءَ جو مضمونن جو ڪتاب ' امنگن جا آبشار ' بيست سنڌي سيا پاران ظاهر ڪيو ويو . پروفيسر ايشوري جوتواڻي پڙهائيءَ جي پيشي سان وابسته رهي آهي . سندس مضمون ڪڏهن هندواسيءَ ۾ ۽ ڪڏهن درسي ڪتابن ۾ جاءِ ماڻي چڪا آهن . هاڻي هن انهن مضمونن کي گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپايو آهي . هن ڪتاب ۾ آيل ڪافي مضمون سئر سفر جي حصي ۾ اچي تا وڃن . مثلن : 'ياترا ڪنيا ڪماريءَ جي ' ، ' نائگرا جا آبشار ' ، ' ڪشمير بي نظير ' ، ' جگننات پوريءَ جي ياترا ' ، ' هماچل پرديش جي ياترا ' ، ' لنڊن جا ڪي آزمودا ' ۽ سنڌيت جي هلچل کان متاثر ٿي هڪ ليک لکيل آهي ، ' ڪيئن وساريان ويڙهيچن ' . هن ڪتاب ۾ ڪل 21 مضمون آهن .

سال 1994 ع جو ڪتاب پڻ پوني مان آهي . ريتا شهاڻيءَ جو 'پيهريءَ جا ٻه پل '. هن ڪتاب ۾ ڪل 19 مضمون آهن . جن ۾ پنج سٺر سفر جا آهن . مثلن : ' آڪسفورڊ ۾ شادي ' ، ' لنڊن ۾ ميوزيڪل شوز ' ، ' فارٽي سيڪنڊ اسٽريٽ ' .' لنڊن ۾ ميوزيڪل شوز – سنگيت ان د رين ' ، 'پئرس جون انڊر گرائونڊ ٽرينون ' ، (ٽيوبس يا ميٽرو) کي يادگيريون پڻ آهن . ' بلو سي راڻي – گيت رامائڻ ۾ مان ' . ريتا گهڻو ڪجهه لکيو آهي . سندس قلم جي رواني ظاهر آهي .

سال 1994 ع ۾ ٽي تعليم سان وابستہ ڊاڪٽر نرملا آسناڻيءَ گجرات سنڌي اڪاڊميءَ جي مالي مدد سان ' ڪجهه فرصت ۾ ' نالي مضمونن جو ڪتاب ڇپائي ظاهر ڪيو . هن ڪتاب ۾ ڪل تيرهن مضمون آهن . ' بيمار پوڻ جا ڪتا مٺا آزمودا ' ، ' ڊسڪائونٽ جي چڪر ۾ ' شخصي بياني مضمون آهن . ' سنڌيت جو سڏ ' سنڌي هلچل جي زير اثر هيٺ لکيل آهي . اڪثر مضمون شخصي بياني طرز ۾ لکيل آهن .

سال 1995 ع ۾ لوناوالا جي رهواسڻ شريمتي هيملتا بجاج ' ناريءَ جو سنگهرش ' ڪتاب شايع ڪيو . جيئن ڪتاب جي سري مان ظاهر آهي ، هيءَ ڪتاب زالن بابت آهي . هن ۾ ڪل ٻارهن مضمون آهن ۽ ڪي سرا هن ريت آهن : ' عورت اٻلا نہ آهي ' ، ' ناريءَ کي اڃا سجاڳ ٿيڻو آهي ' ، ' زال مڙس جو رشتو ' ۽ ' زال گهر جي مالڪڻ آهي يا نوڪرياڻي ' .

سال 1995 ع ۾ ٽي پوني جي يشوڌرا واڌواڻيءَ ڀارت . سي . ايچ . ڊيءَ جي مالي مدد سان ، ' سڳنڌ انجلي ' نالي ڪتاب ڇپايو ويو . ان ۾ اٺ مضمون آهن ۽ ليکڪا جا سنسڪرت ٻوليءَ جي حوالي مان 1972 ع کان ڪوجنا جي ڪم سان وابستہ رهي آهي . ان شروعات ۾ پاڻ بابت ۽ هن ڪتاب جي ڇپائيءَ بابت اٽڪل اٺن صفحن جو مهاڳ لکيو آهي . جنهن مان سندس ادب بابت سجاڳيءَ جي ڄاڻ پوي ٿي ۽ سندس مضمون سماجي وابستگيءَ وارا آهن ۽ هن جو واسطو سماجي سڪيا جي دائري ۾ اچي سگهي ٿو جو هنن سرن مان ظاهر آهي : ' اشانتي ۽ آتنڪ جي جڙ ' ، ' ڇا اوهين پنهنجن ٻارن مان خوش آهيو ؟ ' ، ' اسان جا عزيز بزرگ ' وغيره ۽ سنڌيت جي هلچل سان لاڳو مضمون آهي ' سنڌ کان ٻاهر سنڌي جاتيءَ توڙي ٻوليءَ جا مسئلا ' . هن ڪتاب ذريعي هڪ سجاڻ ليکڪا لياڪا پائيندي نظر

اچي ٿي . هن بعد ٿي ڪتاب گجرات سنڌي ساهتيہ اڪادميءَ جي مالي مدد سان ڇپايا ويا آهن .

احمدآباد جي شري موتيرام رامچندانيءَ جو 1996 ع ۾ ’ چمڪندڙ موتي ‘ ظاهر ٿيو . هن ڪتاب ۾ ڪل 9 مضمون آهن . جي بياني طرز جا شخصي مضمون آهن : ’ جان بچي تو لاکون پائي ‘ ، ’ پديوات لهي بہ ڪنوات ‘ ، ’ چرئي چيلي جا ڪم ‘ ، ’ ڏاڏي ڏاندو مل جا نقلي ڏند ‘ ۽ ٻيا پڻ اهڙي طرز تي لکيل مضمون شامل آهن .

ٻہ ڪتاب شري جينت ريلوانيءَ جا آهن . 1995 ع ۾ ڇپيل ’ گل گرنار جا ‘ ۽ 1996 ع ۾ ڇپيل ’ ڪوڙا پريل مالها ‘ . ’ گل گرنار جا ‘ ۾ ڪل ست مضمون آهن . جن مان پنج ساهت بابت آهن . جيئن تہ : ’ سنڌي گجراتي ساهت جي ڏي وٺ ‘ ، ’ ڪڇ جو درويش ڪوي ميڪرڻ ‘ ، ’ سوامي پراڻنات ‘ ’ گجرات کي نئون موڙ ڏيندڙ ڪوي نرسي ‘ ، ’ نرگڻ پڳتي ڪوتا سنڌيءَ جي حوالي ۾ ‘ . ٻيا ٻہ مضمون آهن : ’ پونڊو ‘ ۽ ’ سنڌ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا تاريخي ناتا ‘ ’ پونڊو ‘ کي ڇڏي ٻيا سڀ مضمون ڪوجنا جا آهن . ’ سنڌ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا تاريخي ناتا ‘ بعد ۾ سندس طويل ڪتاب طور پڻ شايع ٿيو آهي .

سال 1996 ع ۾ شايع ٿيل سندس ٻئين ڪتاب ۾ بہ گهڻو تڻو ڪوجنا ۽ ادبي وابستگيءَ وارا مضمون آهن . جن جا وشيہ آهن : ’ سنڌي ڪتا ساهت ۾ راشترايڪتا ‘ ، ’ انواد بنام راشترايڪتا ‘ ، ’ لوڪ ڪلاجا روپ ‘ ، ’ اسان جو لوڪ ورثو ‘ سنڌيت جي هلچل جي اثر هيٺ هن ڪتاب ۾ سندس بہ مضمون آهن . ’ لڏي جن لڏايو مون کي وطن ‘ ۽ ’ بندياڻي بندياڻي پنيور ۾ آهيان اهيا ڏار ‘ . جينت سالن کان لکندو اچي ، تنهن ڪري سندس ٻولي پختي آهي . ظاهرا سندس مضمون عام پاٺڪ لاءِ ايتري دلچسپي رکندا . ان ۾ شڪ آهي .

سال 1996 ع ۾ ٿي مرڪ پبليڪيشن پاران گوبند مالهيءَ جي مضمونن جو ڪتاب ’ رهبر منهنجي راهہ جا ‘ شايع ٿيو . هن ڪتاب ۾ جهونين ادبي جيو تين کي نئين سر چپائي پيش ڪيو آهي . اهي رهبر آهن : ’ شاهہ لطيف _ سنڌي تهذيب جو روح ‘ ، ’ سچل سرمست – هن جي عظمت ۽ اهميت ‘ ، ’ سنڌين جو پنهنجو ڀڳوان – جهوليلعل ‘ ، ’ ستگر نانڪ شاهہ ‘ ، ’ ويدن جي واٽي سنڌيءَ ۾ سٺائيندڙ – سامي ‘ . هن ڪتاب جو پهريون طويل مضمون سنڌي سنسڪرتي آهي جو ڪافي دلچسپ آهي . پر هن ۾ گهڻا مضمون جيون ريکائن جي دائري ۾ اچن ٿا پر اهي ادبي مضمونن جي نوعيت جا آهن .

ان ساڳئي سال گجرات سنڌي ساهت اڪادميءَ جي مالي مدد سان ديپا ٽيڪواڻيءَ ’ آواز ‘ نالي (ٻوڏڪ مضمون) ڇپائي ظاهر ڪيا آهن. اهي پڻ درسي ۽ اسڪولي نوع جا آهن ، جن ۾ ’ جهڙو سنگ تهڙو رنگ ‘ ، ’ دل جي صفائي ‘ ، ’ پيروي ڪرڻ ‘ ۽ ٻيا ڪيترا ناصحانا مضمون آهن جي سماجي نوعيت جا ته سگهن ٿا ۽ ٻوليءَ تي پڻ ايترو دسترس نه هئڻ ڪري تز اظهار جو مثال ثنا بڻجي سگهن . هن ڪتاب ۾ ڪل چوڏهن مضمون آهن ۽ اٽڪل 140 صفحن اندر ڦهليل آهن.

ان سال ئي گجرات سنڌي ساهتيه اڪادميءَ جي مدد سان شري موتيرام رامچندانيءَ جو ’ انمول موتي ‘ نالي سان مضمونن جو ڪتاب ڇپجي ظاهر ٿيو ان ۾ دهري مذاق ۽ طنز جا مضمون پڻ آهن . جيئن ’ هڪ ماروتيءَ جو سوال ‘ ، ’ ماستر موتومل جو چمتڪار ‘ ، ’ چنارام جي ڇت ۾ سوراخ ‘ ، ’ پوجوءَ جي پاڻيواري ‘ وغيره . ان ئي سال ديا جشناڻيءَ جو ڪتاب ظاهر ٿيو ، جنهن لاءِ شري موتيلعل لچيرام ٻتاڻيءَ مهاڳ ۾ لکيو آهي ، " هندو ڌرم جي جڻ نه ستي چڪي اٿس ۽ رچنائن رستي ڇڪائي ۽ چتائي اٿس. "

سال 1997ع ۾ سنڌي ساهت اڪادمي گجرات جي مالي مدد سان ٽي مضمونن جا ڪتاب ڇپيا . شري تيج قابل جو ’ متفرقا مضمون ‘ ، شري امل آهوجا رحميءَ جو ’ تخليق : طنزي ۽ مذاحيه ٻهروپي چهرا ‘ ۽ انيتا ڪيولراماڻيءَ جو ’ ٻوٽي ٻوٽي گل ٽڙيا ‘ . شري تيج قابل گانڌيڌام ۾ سنڌي تعليم سان عرصي ڪان لاڳو آهي ، جنهن ۾ شاگردن جي ڏانو جا گوناگون وشين تي مضمون آهن ۽ هن ڪتاب ۾ ڪي مضمون اخبارنويسيءَ جي سطح جا معلوماتي پڻ آهن جيئن ’ آزاديءَ جا پنجاهه ورهيه ۽ سنڌي تعليم جو وڪاس ‘ ، ’ ڪڇ جا رهواسي جت ‘ ، ’ ڪتا مٺا آزمودا ياترا جا ‘ ، ’ پڳوان بچائي نيم حڪيمن ڪان ‘ وغيره . امل آهوجا رحميءَ جي ڪتاب ۾ ’ سنڌيت ۽ نئين ٿهي ‘ ، ’ زالن ڪان ڪو پڇو ‘ ، ’ نيتا جا گڻ ‘ وغيره مضمون آهن . لڳي ٿو ته هن ٿهيءَ وٽان سنڌي ٻولي جا اسين سنڌ مان ڪٿي آيا هئاسين ، اها ڪسڪڻ لڳي آهي ۽ ان تي ٻين ٻولين جا نمايان اثر ظاهر ٿيڻ لڳا آهن ، پر جن مرڪزن ۽ بستين ۾ سنڌي ماڌيم معرفت تعليم جاري رهي آهي ، اتي گهڻ ۾ گهڻ سنڌي ٻولي نه قائم آهي ، پوءِ پل ڪجهه قدر پنهنجو روپ بدلايو هجيس . انيتا ڪيولراماڻيءَ هن ڪتاب ڪان اڳ ٻارهن ڪتاب اڳ ئي ڇپائي چڪي آهي ۽ هن ڪتاب ۾ ڏنل تفصيلن مان ظاهر آهي ته هوءَ 1979ع ڪان اڳواٽ لکندي رهي آهي ۽ کيس ڪيترا انعام پڻ ملي چڪا آهن . سندس

مذڪور ڪتاب ۾ ڪل سورهن مضمون آهن ، جي شخصي ۽ بياني نوع جا آهن . هن جا ڪجهه وشيہ هن ريت آهن : ’لباڙ هڻڻ جو فن ‘ ، ’انڪار ڪرڻ جي طاقت ‘ ، ’سفارش جو ڦل ‘ ، فئشن هڪ ڦاهو‘ وغيره .

سال 1999 ع ۾ پڻ گجرات سنڌي ساهت اڪاڊميءَ جي مالي مدد سان شري موتيرام رامچندائيءَ جو ڪتاب ’اپ لپ موتي ‘ڇپيو . هن جي رچنائن کي ’مذاحيہ ۽ طنزي ‘ رچنائون ڪوٺيو ويو آهي . هن ڪتاب ۾ ڏنل وشيہ ڪجهه هن ريت آهن : ’جهڙي نيت تهڙي مراد ‘ ، ’مار کان وڏيڪ موتمار آهي گهل ‘ ، ’آخر مري ويئي ويچاري مولي ماءُ ‘ .

سال 2000 ع ۾ بزرگ ماستر رويڪمار گهايل جو پوپال مان ’چنتن‘ نالي ڪتاب ظاهر ٿيو . هن ۾ تيرهن مضمون ’چنتن ‘ سري هيٺ پهريون ڀاڱو ڪري ڏنا ويا آهن ، جن ۾ انساني سڀاءُ نفرت ، محبت ، اتساهہ ، ڀئہ وغيره بابت ذڪر ڪيل آهي ۽ ٻئين ڀاڱي ۾ ٻہ مضمون ، ’وزنائتي ۽ وزن واري سنڌي شاعري ‘ ۽ ’سنڌي لوڪ ڪلائون ‘ ڏنل آهن . پهرئين ڀاڱي ۾ ليکڪ انساني من جي ورتين جي ڳالهہ پنهنجي ڄاڻ ۽ سمجهہ موجب ڪئي آهي ۽ آخرين ٻہ مضمون پڻ اٽڪل ڇٽن صفحن جي اندر سميٽجي وڃڻ ڪري ڪا گهري ڇاپ نٿا ڇڏين .

ان ئي سال بيسٽ سنڌي سيا پاران موهن گيهاڻيءَ جي مضمونن جو ڪتاب ’جا ڇتاير ڇت ۾ ‘ظاهر ٿيو . هن ۾ لڳ ڀڳ سڀ مضمون ادبي نوعيت جا آهن . هن ڪتاب جي وڌيڪ اپٽار ڪرڻ جو مان حقدار نہ آهيان .

سال2001 ع ۾ ڀڳوان سي . ٿڌاڻيءَ جو ’پشپ جا موتي ‘ ظاهر ٿيو . ڀڳوان سي . ٿڌاڻي هندواسي ۽ ٻين مخزنن ۾ پنهنجا ليک ڇپائيندو رهيو ، جي عام فهم هئڻ ڪري لوڪ پريہ ثابت ٿيا . هن جا جدا جدا اٽڪل چاليهہ ڪتاب ظاهر ٿي چڪا آهن . مذڪور ڪتاب ۾ سورهن مضمون آهن . اهي گهڻي قدر ناصحانا آهن . مثلن : ’سيني کي پنهنجو ٻڻايو‘ ، ’پٽسو پنهنجو هجي ‘ ، ’پنهنجي زبان مٺي رکو‘ ، ’شيوا ڪريون ‘ وغيره .

شري لکمي ڪلاڻي سنڌي ادب ۽ سنڌيت جي هلچل ۾ هڪ اهم نالو آهي . ’رچنا ‘ ادبي رسالي ايڊيٽوريل سالن کان لکندو رهيو آهي . سندس ايڊيٽوريلس جا ڪل چار ڪتاب ڇپيل آهن . پر اهي منهنجي هن دائري کان ٻاهر آهن ، تنهن ڪري انهن کي نٿو ڇهان . هن سلسلي ۾ سندس ’رچنا ياترا ‘ 2001 هڪ نموني جدا ٿي بيٺا آهن ، ڇاڪاڻ جو اهي

سمپادڪي ليک هوندي پڻ پنهنجي ليکي جدا مضمونن جي شڪل وٺي بيٺا آهن . تنهن ڪري ان ڪتاب ڪي مان هن ليک ۾ شامل ڪرڻ واجب ٿو سمجهان . هن ڪتاب ۾ 61 مضمن ڏنل آهن . جن مان ڪن جا سرا هن ريت آهن : ' شاعريءَ جو مفهوم ' , ' ڪلپنا شڪتيءَ وارو ساهت' , 'سنڌي ادب ۾ ليکڪائن جي حصيداري' , ' پرمپرا ۽ جوت,' ' ٻاهريون اندريون وجود ' , ' تهذيبي سچائپ جو سنڪٽ ' , ' ڪلا ڇا آهي ؟ ' وغيره . اهڙا ڪئين مضمون آهن جي خود مختيار نموني مضمون هئڻ جي ڪسوٽيءَ تي لهن ٿا . هيءَ ڪتاب پڻ نئشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگويج – بڙودا جي مالي مدد سان ڇپايو ويو آهي . هيءَ ڪتاب سال 2002 ع ۾ ڇپايو ويو آهي .

سال 2003 ع ۾ آتمارام گوپالاڻيءَ جو ڪتاب ' ويچارن جو جهڳٽو ' نالي سان ظاهر ٿيو . هن ڪتاب ۾ اخباري نوع جا ٽيهه مضمون شامل آهن . جن ۾ ڪي آهن : ' ديش ڪي بچايو ' , ' ڀارت جي سياست تي غالب شخصيت ' , ' مريادا پرشوتم رام _ اتهاس جو امر پاتر ' , ' سوامي وويڪانند ' وغيره . هن ڪتاب ۾ ڪل 30 مضمون آهن .

سال 2004 ع ۾ شري ڀڳوان اٽلاڻيءَ جو راجستان سنڌي اڪاڊميءَ جي مالي مدد سان مضمونن جو ڪتاب ڇپايو ويو . ' سنڌيت وڏي يا ملڪ ؟ ' (سنڌي ڀاشا , ساهت , سماج جي سوچ ۽ سنڌيت تي مضمون) . سري مان ٿي لڳي ٿو تہ ليکڪ ملڪ سان محبت ۽ وفاداريءَ کي ' سنڌيت ' سان ٽڪراءَ جي حالت ۾ آڻي ٿو بيهاري. اٿين تہ ملڪ جي سياسي ۽ تهذيبي مفهوم ڪي ڪٿي ڪيترا بحث اڃا جاري آهن . پر هندستان جي موجوده جوڙجڪ موجب سنڌيت ۽ ملڪ جي وچ ۾ ڪنهن بہ ٽڪراءَ جي گنجائش نٿي رهي . بهرحال اهو تہ هتي بحث جو موضوع نہ آهي . هن ڪتاب ۾ ليکڪ اٽڪل 88 صفحن ۾ 37 مضمون ڏنا آهن . ظاهرا هر هڪ مضمون جي پکيڙ محدود آهي . ظاهر آهي تہ اخبار ۾ ڇپجندڙ مضمونن جي اهڙي مجبوري ٿيندي آهي ۽ اهي مضمون اخباري نوع ۾ لکيل آهن ۽ اهي اڄوڪن سماجڪ , ساهتڪ سوالن سان جڙيل آهن .

سال 2004 ع ۾ ٿي شري گيان هيمناڻيءَ , اتر پرديش سنڌي اڪاڊمي , لکنئو جي مالي مدد سان ' سنڌيت جو سڌ ' نالي ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو . جيئن سري مان ظاهر آهي , هن ڪتاب ۾ سنڌيت جي هلچل جو غلبو ظاهر آهي . اهي مضمون ڪافي سوچ ويچار جو نتيجو ٿا لڳن . هن ڪتاب جي ڪن مضمونن جا سرا هن ريت آهن : ' سنڌيت جي بچاءَ لاءِ

چا ڪجي ؟ ' ، ' سڄاڳ سنڌي ' ، ' سنڌيت جو سڏ ' ، ' سنڌي سنگھٽن ' وغيره . هن ڪتاب ۾ چوويهه مضمون آهن .

سال 2004 ع ۾ ٺي شري جينت ريلواڻيءَ جو نئشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگويج بڙودا جي مالي مدد سان " ڪئنياس پنيور ۾ " نالي مضمونن جو ڪتاب ظاهر ٿيو . هن ڪتاب ۾ متفرق موضوعن تي مضمون آهن ، ادبي جيوني ريکا ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي ، ادبي مضمون ، شاهه لطيف ڪچ جي حوالي ۾ ، سنڌي ڪوين جو هندي يوگدان ، سنڌي جديد ڪهاڻيءَ ۾ سنڌي جيون ، تنقيد جا مضمون ، رنگ رتي پرياتي شاعر – دلگير ، ڪوٺ – ڊاڪٽر موتيلعل جوتواڻي ، نند ڦتائو ڪوي – گوردن شرما ، ڊاڪٽر جيتو لعلواڻي– فن ۽ ڪارج ، پوڳيل پيڙا جي اپج – اندرا شبنم ، ريتا شهاڻي . تنقيدي صنف جو جائزو . ڪڇ جو پهريون سنڌي آنچلڪ ناول . هميشهه جيان اهي سڀ مضمون جينت ريلواڻيءَ جي ڪوجناتمڪ شڪتيءَ کي ظاهر ڪن ٿا.

سال 2006 ع ۾ دهليءَ جي چاتل سڄاتل ليکڪا وينا شرنگيءَ جي مضمونن جو ڪتاب ' سارنگ سار لهيج ' دهلي سنڌي اڪاڊميءَ جي مالي مدد سان شايع ٿيو . هن ڳتڪي ۾ ڪيترائي اخبار نويسيءَ جي نوع وارا مضمون آهن ، جن ۾ ' آزاديءَ بعد پوشاڪ ، پهراءُ ۽ بول چال ، جوڳي ، سنڌي ۽ سيڪيولر پارٽ ۽ ڪي سياسي نوع جا مضمون ' سنڌڙيءَ جو سائين ' ۽ ڪي وقتائتا مضمون ، ' پارت جي قومي ٻولين جي ساهت ۾ سنڌي ساهت جو درجو – ڪهاڻي ' جو حقيقت ۾ هڪ مقالو پيو لڳي . وينا شرنگي آل انڊيا ريڊيو جي نيوز سيڪشن سان وابسته رهي آهي ، ان ڪري سندس ٻوليءَ ۾ رواني آهي ۽ سندس مضمون عام فهم آهن .

سال 2006 ع ۾ سنڌيءَ جي برک اديب ۽ مفڪر ڊاڪٽر ستيش روهڙا جو ' سچ اسچ ' (شخصي مضمون) شايع ٿيو . اهي مضمون ورهاڱي کان اڳ لکيل مضمونن جي سڪ لاهين ٿا . هنن مضمونن ۾ دلچسپ نموني وندر ورونهن جا مضمون ڏنل آهن . مثلن : ' تون منهنجي پڻي ڪنهن ، مان تنهنجي ڪنهان ' ، ' سٺي نند ڪرڻ جو سولو اپاءُ – پاڙي وارن جي گلا ڪريو ' ، ' هڪ چور ڏانهن لکيل خط ' ، ' زهر پيئنو مون – امرت ۽ اپسرائون ڪٺي ويا ٻيا ' ، ' اديب بڻجڻ جو لاثاني نسخو – چوري ' . هنن کي برابر ادبي مضمونن جي صنف جو مثال چئي سگهجي ٿو.

سال 2007 ع ۾ شري هولارام هنس جي مضمونن جو ڪتاب آيو. ' ترين ليٽ ته تفن ليٽ '. هو هندواسيءَ ۾ لڳاتار لکندو پئي رهيو ۽ عام سنڌي پاڻکن ۾ پنهنجن آدرشوادي ۽ اتساهي مضمونن ڪري ڪافي مقبوليت ماڻي اٿائين. اهي مضمون پڻ سندس اهو رخ ظاهر ڪن ٿا. 126 صفحن ۾ 55 مضمون ڏنل آهن.

شروع ۾ ئي اهو ظاهر ڪيو ويو آهي ته سنڌي نثر، خاص ڪري سنڌي مضمون جو رشتو سڌي نموني سنڌي تعليم سان رهيو آهي. اڄ ڀارت ۾ سنڌي تعليم ڏري گهٽ بند ٿي ويئي آهي ۽ سنڌي شخصي بياني مضمون پڻ پوئتي پئجي ويو آهي. البت اڪادمين جي امداد ۽ ٻڌي خريديءَ جي اسڪيمن جي موجودگيءَ ۾ ڪي ڳاڻ ڳڻيا، جهونا ليکڪ يا رٽائر ڪرڻ بعد پنهنجو آزمودو ونڊڻ وارا ماستر ڪي شخصي/ بياني مضمون لکن ته ممڪن آهي هونءَ هن صنف جو آئيندو روشن آهي، اهو ڪير چئي سگهندو! ها سيمينار ٿين پيا، مقالا لکيا پيا وڃن ۽ هنن جي ڇپجڻ جو پڻ امڪان آهي، پر پڙهندڙ ته غائب آهي. ليڪن ۾ پڻ نئون رت ڪٿي آهي؟ گهڻا نثرنويس ستر جو ڏهاڪو پار ڪري چڪا آهن. سو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي واڳ نئين پيڙهيءَ کي ڏيڻ لاءِ هٿ ۽ اڪيون آسائتيون آهن.

نوٽ: هيءُ ساهت اڪادميءَ پاران ڇپجندڙ ڪتاب جي باب ' ورهاڱي کان پوءِ سنڌي مضمون ' جي سري سان تيار ڪيو ويو. بشڪريه ساهت اڪادمي.

شيخ اياز سنڌ جو ’عظيم ‘ شاعر

اها حقيقت آهي تہ سنڌي شاعريءَ ۾ جتي اڪثر ذات ۽ ڏانو جي لحاظ کان للي پٽ (Liliput) جا جيتامڙا اڳرا رهندا آهن – اتي صدين بعد هڪ گليور (Guliver) – ڏگهو قد آدم جي روپ ۾ ظاهر ٿيو . هن جي ذات ۽ ڏانءَ سنڌ لاءِ هڪ لاثاني ورثو آهي. ان لاءِ بہ رايا مشڪل ٿيندا تہ ’ انسان خطا جو گهر آهي .‘ ۽ ’ انسان ۾ خوبيون ۽ خاميون گڻ ۽ اوگڻ سڀ ٿين ‘. سي اياز ۾ پڻ هئا جي لازم پڻ آهن .

اياز پاڻ والٽروٽ مئن جو حوالو ڏيندي چيو آهي , ’عظيم شاعر جي هڪ سڃاڻپ اها آهي تہ جيئن هن پنهنجي قوم سان پيار ڪيو , تيئن سندس قوم بہ سندس والها نہ محبت ڪئي‘.

غلام ربانيءَ اياز جي مهراڻ نمبر ۾ ان ڏينهن جو ذڪر ڪري رهيو آهي , ” … سندس دفن واري ڏينهن حيرت انگيز منظر نظر آيا . مون زالن جي اکين ۾ ڳوڙها ڏٺا . ڪي ڏاڍي ڏک ۾ , اياز جي مٽيءَ پنوڙي تي گلن جون پنکڙيون رکي رهيون هيون . هڪڙو قوم جوانيءَ وارو نوجوان اوڇنگارون ڏيئي روئي رهيو هو ۽ جويجي صاحب کي چئي رهيو هو تہ , ’ سائين , مائٽهن کي ٻڌايو تہ شيخ اياز مري ويو آهي‘. سنڌ جي نوجوان نسل جو اياز جي وفات تي اهو رد عمل هو. رڳو نوجوان نسل نہ پر اياز جا جنم جنم جا ساٿي بہ ان صدمي سٽي وڌا هئا. ظفر ڪاظميءَ ۽ تنوير عباسيءَ سڄي رات ڀٽ شاهہ تي گذاري .تربت لاءِ موزون هنڌ جو انتخاب ڪيائون ۽ پوءِ ڪنهن پيشيور گورکن کي اها سعادت ڏيڻ بدران , تاج جويي پنهنجن هٿن سان ڪوڏر ڪٽي , زمين هموار ڪئي ۽ اياز جي ابدي آرامگاهہ درست ڪئي “

" ۽ اڄ ڏهن سالن جي عرصي بعد اسان وري اياز تي ڳالهائڻ لاءِ گڏ ٿيا آهيون . اها حقيقت هڪ وشواس ۽ يقين کي جنم ٿي ڏئي تہ سؤ سالن بعد پڻ اياز تي ڳالهيون ٿينديون رهنديون . اها پنهنجي ليکي اياز جي عظمت تہ ظاهر ٿي ڪري پر ان پروسي جي پڻ امين آهي تہ صدين تائين سنڌ جو آئيندو روشن آهي . قيامت جا ددعويدار پلي ڪيترين ئي اونداهيءَ جون پيشنگويون ڪندا رهن . "

شيخ اياز جي راءِ ۾ 'هر عظيم شاعر اهو ديوانو آهي جيڪو جوش ۾ بي انتها پٿر اڇلائي . عرش عظيم جا در دريون ۽ روشندان پڇي وهندو آهي . ها . حقيقت ۾ اها پرک ئي ڪسوٽي ٿيندي . اهو ڏسڻو پوندو تہ هن انساني سمجهہ ۽ سوجهہ ، احساسن ، نظارن ۽ خيالن جا ڪي نوان افق ظاهر ڪيا آهن ؟ ڪي اڻ مٽ نشان ڇڏيا آهن ؟

شيخ اياز جي شاعريءَ جي ڪٿ ڪنهن بہ وٽ جيان مڪان ءِزمان جي حوالي ۾ ئي ٿي سگهي ٿي . ان ڪري اهو ضروري ٿيو پوي تہ هو ڪهڙي وقت ۾ رهيو . ڪهڙن شخصن ۽ خيالن جي سوچ سندس شروعاتي زندگيءَ ۾ اوسر وقت اثر وڌا . اهو سمجهڻ ضروري ٿيندو ۽ پهرئين وقت جون حدبنديون سمجهڻ بعد ئي اهو طئہ ڪري سگهبو تہ هو ڪيتري قدر حدبندين ڪان مٿي ابريو آهي . ڪيترين ۽ ڪهڙين براتگهون پريون اٿائين .

شيخ اياز جڏهن هوش ۾ آيو تہ ٻين مهاڀاري جنگ جاري ٿي ۽ هندستان جي آزادگيءَ جي جدوجهد پڻ جاري هئي . روس جي انقلاب هن برـسغير جي آزاديءَ جي هلچل تي گهرو اثر ڇڏيو هو.ادب ۾ ترقي پسند ڌارا چوهہ سان چٽي نڪتي هئي .ڪن ترقي پسندن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اثر هيٺ هن ڪي اسٽالن واري سفتي ۽ مشيني طرز تي پيروي ڪرڻ جو هتيار ڪري ڪم آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ، پر شيخ اياز پاڻ کي ترقي پسند ڌارا جي سپني شفي ءِانسانيت پرست ملهن کي گرهڻ ڪندي هڪ مٿان تاڦيل ڪوڙڪي کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ اٿين انسان پرستيءَ جا نڪتل املهہ قدر — انسان سان پائي چارو— محبت ڏاڍ ۽ ظلم خلاف مڙس تي بيهڻ جا گڻ اپنايا . ' آزادي ' (ورهاڱي بعد) هن سنڌ جي عوام ، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي مٽيءَ سان بيحد محبت ڪئي ۽ هر ڏس ۾ هو سنڌ سان ۽ پنهنجن اصولن سان وفادار رهيو .

پاڻ چوائي سندس مشهور گيت ،جنهن چڻ سنڌي نوجوانن جي دل ۾ پڙاڏو پاتو ، اهو آزاديءَ جي هلچل کان متاثر ٿي ئي لکيو هئائين .

'انقلاب ! انقلاب ، ڳاءِ انقلاب ڳاءِ
جيئن زمين آسمان
جي ڪلي پئي زبان
ڪنڊ ڪنڊ ، چوُنڪ چوُنڪ
شهر شهر ڳوٺ ڳوٺ
جيئن ڏيئي اتي جواب – انقلاب
انقلاب_ انقلاب – ڳاءِ انقلاب ڳاءِ '.

اڳتي هلي لکي ٿو ، " انسان جي انسان سان محبت ، انسان جي ڪنهن ازلي حقيقت جي جستجو . جي اهي انسان مان ويا ته باقي ڇا رهيو آهي ؟ "

۽ پئي هنڌ لکي ٿو ." جي اهي شاعر جي پنهنجي موضي ۽ مخصوص اظهار سبب سند تي ويا هجن . جن جي ٻولي هڪ مثالي ٻوليءَ جو درجو رکندي هجي ، جن انسان جي فڪري سرمايي کي وڌايو هجي . جن ويروتار سچائيءَ جي ڳولها ڪئي هجي . جن انسان جي اندر ۾ دائمي جذبو ۽ جوش پيدا ڪيو هجي . جن پنهنجي فڪر . مشاهدي ۽ ايجاد جي ذريعي انساني ذهن کي وسعت ۽ عظمت ڏني هجي ، جن ۾ انسان ۾ آزاديءَ لاءِ محبت ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ جرئت پيدا ڪئي هجي . جن سايبا کي سونهن ڏني هجي ۽ سونهن کي سايبا ڏني هجي . جي پنهنجي خاص انداز ۾ پنهنجي قوم لاءِ هوندي به سڀ لاءِ هجن ۽ هر ڪنهن سان ڳالهائيندا هجن ، جن جو شعر اهڙو هجي جو نواڻ لاءِ ڪوشش ڪان سواءِ به نئون هجي ، جن جي شاعريءَ ۾ نئون ۽ پراڻو ملي هڪ ٿي ويا هجن ، جن جي لکڻيءَ ۾ اينتري چڪ هجي جو هر دور ان کي پنهنجي لکت سمجهي ، جن جون تخليقي مفتون وقتي هوندي به دائمي ۽ آفاقي هجن ، انهن شاعرن جي شاعري عظيم ڪلاسڪ جو درجو حاصل ڪري ٿي ، "

ورهاڱي کان اڳ آزاديءَ بعد هندستان جي آئيندي بابت هرڪنهن سياسي حلقي کي الڳ تصور هو . ڪن جو وشواس ڀارت ماتا جي يڪوجودگيءَ ۾ هو ۽ ڪن جديد طرز جي سياسي سوچ رکندي ايڪتا ۾ انيڪتا ۾ وشوا س رکيو . انيڪتا جو محور ٻولي پئي ڳڻجي ويئي ۽ ورهاڱي جا ڪارا بادل جڏهن سياسي شفق تي اڀريا ۽ گهرائيندا ويا ته ٻوليءَ جي اصول کي ڪٽي سنڌ کي هڪ جدا قوم جو نظريو محمد ابراهيم جويي صاحب پنهنجي ڪتابڙيءَ 'سنڌبچايوءِ بر_ سغير کي بچايو '(سيو سنڌ اٿنڊ سيو د سب ڪانٽينينٽ) ڇپايو. سنڌ ۾

محمد ابراهيم جويو ۽ شيخ اياز ايم . اين . راءِ کان متاثر ٿيل هئا . ايم .اين. راءِ هندستان جو باغي ڪميونسٽ اڳواڻ لينن جو ساٿي هو . جنهن سوويت يونين نهڻ وقت وچ ايشيا جي ملڪن کي سوويت يونين جو حصو بڻائڻ ۾ ڪامياب رول ادا ڪيو هو . اڳتي هلي استالن سان سهمت نہ هئڻ ڪري هو ڪميونسٽ انٽرنيشنل ڇڏي آيو ۽ رنڊيڪل هيومنسٽ پارٽي برپا ڪيائين .زندگيءَ جي آخري سالن ۾ هن اها پارٽي پڻ برخواست ڪري ڇڏي ۽ اعلان ڪيائين تہ پارٽيءَ جو انتظام پڻ انسان جي اجهل ۽ آزاد ذهن تي ڪي قدر پابندي لڳائي ٿو . اٿين شيخ اياز سنڌي قوميت جو قائل ٿيو .شروعاتي دؤر ۾ اردوءَ طرف ڇڪجي وڃڻ باوجود هن سنڌي ٻوليءَ ۾ جا موٽ ڪاڌي تہ پوئتي منهن ڪري نہ ڏٺائين . سنڌ سان سندس عقيدت جو ڇيڇ ويو گهرو ٿيندو .

اپريل 1947 ع ۾ ڀهرئين ڪهاڻين جي مجموعي ' سفيد وحشي ' جي مهاڳ ۾ لکي ٿو . " مان نہ پاڪستاني آهيان نہ اکنڊ هندستاني . نہ سماج جي سطحي رسم ۽ رواج جو پابند ۽ نہ انقلابي طبقي جي اجائي جوش سان شامل . نہ ساهت جي جهوني يڪرنگ جي تصور جو قائل . نہ ڍونگي ترقي پسندن جي جنسي اگهاڙپ جو مشتاق . "

" منهنجو رايو الڳ آهي . منهنجو سياسي ۽ سماجي تصور علحدو آهي .. منهنجي نظر ۾ سنڌي هڪ جدا قوم آهن . سندن زندگي سڀيتا . روايتون . ٻولي . تالا . مطلب تہ سڀ ڪجهہ هندستان جي ٻين پرڳڻن کان علحدو آهي . "

ان وقت جو ذڪر ڪندي . دهلي نواسي شري رام پنجواڻي گهڻن سالن بعد يادگيريءَ جا ورق ورائيندي لکي ٿو . " اپريل 1947 ع ۾ هڪ ڏينهن موهن پنجابي ۽ اياز سڌو شڪارپور کان جيڪب آباد آيا . گرمي شروع ٿي ويئي هئي ۽ کي گهراڻا سنڌ ڇڏڻ جي تيارين ۾ هئا . سوال اٿيو تہ اسين سنڌي پنهنجي سنڌ ڪيئن ڇڏينداسين . اديب جي حيثيت ۾ اسين ڇا ٿا ڪري سگهون . هڪ ڪتاب ڇپايوسين ' اسان جي سنڌ ' . ڪهڙيون نہ اسان جون معصوم دليون هيون . اسان اٿين سوچيو جڻ تہ ڪتاب ڇپجڻ کان پوءِ سنڌ مان لڏ پلاڻ بند ٿي ويندي . "

ٻين مهاڀاري جنگ بعد ٻن سپر پاورس ۾ ٿڌي جنگ اٽڪل اڌ صديءَ تائين جاري رهي . ان وقت ڪيترا انسان آزاديءَ جي جنگ لڙي رهيا هئا . سامراجي طاقتون وينديون وينديون اندروني جنگ شروع ڪري . نون آزاد ملڪن کي تباھ ڪرڻ تي آماده هيون ۽

آمريڪا ۽ سندس ساٿاري ملڪ 'نئين بينڪ شاهيءَ' جي ذهنيت ڪري ڪيترين جنگين، مصر – وچ ايشيا ، ويٽنام ۽ ڪوريا ۾ شروع ڪرڻ ۾ ڪامياب ويا . سائوٿ آفريڪا ۾ چمڙيءَ جي آڌار تي اڇن جو راڄ قائم ڪيو ، جنهن لاءِ سيا عام کي ڪيترين اذيتن سهڻيون پيون . ڪيترين قربانيون ڪرڻيون پيون . ٻئي طرف چين ۾ ڪميونسٽ انقلاب آيو . ۽ آمريڪا جي چانئٺ تي ڪيوبا ۾ پڻ ڪميونسٽ انقلاب آيو . ائٽمي هٿيارن جو ذخيرو وڌندو ويو . انسان ذات جي نابوديءَ جو ڪڻ ويجهو پوندو ويو . هن حالت جو بيان شيخ اياز جي لفظن ۾ هن ريت آهي .

" منهنجي شاعري ديس ۽ دنيا جي وڏن آدرشن ۽ واقعن کان ناآشنا نہ رهي آهي . ننڍي کنڊ جو ورهاڱو . ون يونٽ پاڪستان ۾ ٽي دفعا مارشل لا ، ننڍي کنڊ ۾ ٽي جنگيون ، جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ جدوجهد ۽ ويٽنام ي جنگ ، مائوءَ جي هاري پرولتاريءَ جو انقلاب ۽ ان کان پوءِ چين ۾ ثقافتي انقلاب ، ٻين مهاڀاري لڙائي ، روسي انقلاب کان پوءِ پولنڊ ، هنگري ۽ چيڪوسلاوڪيا ۾ روسي والار جي خلاف بغاوت ، ايٿوپيا ۾ ڏڪار .... مان ڀانيان ٿو تہ منهنجي شاعريءَ ۾ قومي ۽ بين القوامي واقعات ڏانهن اشارا دنيا جي ڪنهن ٻئي شاعر کان گهٽ آهن . "

اياز جو هڪ شعر هيئن ٿو شروع ٿئي .

"سچ اها تارازي آهي/جنهن ۾ هرڪو ائين سمجهي ٿو/هن جوئي پڙ ڀاري آهي . "

هن قول تي شيخ اياز جي شاعريءَ جو اڀياس ڪبو تہ بنا هٽڪ چئي سگهبو تہ هو امن پرست ، آزادي پرست ۽ مظلومن جي ساٿاريءَ جي صورت ۾ ظاهر ٿئي ٿو .

بين القوامي سطح تي سندس شاعريءَ ۾ مڪيہ لاثاني شعر جي سندس قلم مان نڪتا آهن .

' اڄ بہ هو فاشي ڪتا
مون کي قابو ڪن ٿا
ڳورو ڳٽ وجهي ڳاٽي ۾
هو ڪنهن انهيءَ سناٽي ۾
منهنجا گيت وجهن ٿا . '

" جيل جي گيٽ تي جيلر ۽ قيديءَ جي وچ ۾ گفتگو "

'.... مان اڳ به اندر آيو هان
(مان آزاديءَ ۾ جاٺو هان
۽ آزاديءَ ۾ مرڻو هان .)
مان تو وٽ ور ور ورڻو هان ...

" ويٽنام آزاديءَ جي راهه تي "

' ڍيرن مٿان ڍير , ڍيريل ٻارن انگڙا
ڪنول وانگر هٽڙا , پوڇا جهڙا پير
الا , هي انڌير , جيجل تنهنجي جيءَ سان '

۽

' آجي ٿيڻ جي آرزو , بندوقون ۽ بم !
ويريءَ جا آڪاس ۾ , هڏن سوڌا چم
اهي آزادي ڪم , ڏونگر ڏاري ٿي وجهي . '

اٿني فرنڪ جي ڊائري دنيا جي ادب ۾ , ٻين مهاڀاري جنگ وقت جو ٻارهن سالن جي معصوم ڇوڪري , نازي جرمنيءَ جي ترنگ بابت لکي آهي . جا سندس موت بعد ڇپي ويئي . اٿني فرنڪ لاءِ لکي ٿو :

' اٿني ! منهنجي ڀينڙي , ڏورانهين اهلا !
اڄ جو منهنجي گهاو مان , رت ڪيا ريلا ,
انهن ۾ تنهنجا ,سهسين سڏڪا ٿو سڻان .

' **لمبا جو ديس** ' نالي هڪ شعر ۾ هو ڪنهن اردو شاعر کي مخاطب آهي . ڪانگو جي آزاديءَ وقت اتان جي هيرو لمبا جو بيلجيم جي سامراجشاهه پاران قتل ڪرايو ويو , جنهن دنيا جي سيني ترقي پرست عناصرن ۾ غصي جي لهر پيدا ڪئي . ان وقت جن

پنهنجي ملڪ ۾ رجعت پسند طاقتن سان سمجهوتو ڪيو هو پر پنهنجو ترقي پسند چهرو قائم رکڻ لاءِ لمبا تي شعر لکي سستي مشهوري پئي سميٽي . انهن ڪي چوي ٿو :

’بلڪ ياءِ مري ٿو پيڪ ۾ ، تو ڪي ناهه ديا
لمبا جي ديس تي ، پر تو گيت چيا
جو جو ناهه هيا. ان ۾ جو ڪا جيءَ جا‘.

پر لمبا جي موت اياز تي گهرو اثر ڪيو هو اڳتي هلي سانگهڙ ٿي شعر ۾ چوي ٿو :
’ آءُ لمبا آهيان ، ۽ پيو منهنجو ياءَ ،
آهي جنهن جي پيڙ جو مون ۾ اڄ پرلاءَ ،
گهوري هن جو گهاءُ ، مون مان رت چڪي پيو ‘.
(شاعريءَ جا سڀ ڪوٽيشن شيخ اياز جي ڪتاب ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ مان ڪنيل)

پنهنجي ڪتاب ’وڄون وسڻ آيون‘ ۾ ’ڪيوبا جي انقلابي ‘ چي گوئيرا جي موت تي ‘ چوي ٿو :

ساري عمر غلاميءَ کان
آزادي پل جي به چڱو آ .
۽ تو پنهنجي پوري جندڙي
جنهن پل ۾ ڀرپور ڀري آ ،
سو پل سگهه صدين جي آهي .

ان ئي وقت هن ’ ويٽڪانگ جو سائگان تي حملو ‘ ۽ ’ هيروشيما ‘ جهڙا شعر لکيا آهن . ’ هيروشيما ‘ ۾ هو چوي ٿو :
ها ، هيءَ اسان جي ڪائي آ —
ان اوجي ڪائيءَ کي گڏجي
چا ، تو مون آگ لڳائي آ !

شيخ اياز مکيه طور ۽ بنيادي طور هڪ شاعر هو. سياستدان نه هو.(مظلوم بنگلا ديسي عوام سان يڪمشتي ڏيکارڻ لاءِ ڪجهه وقت لاءِ مجيب الرحمان جي نئشنل عوامي پارٽيءَ جو ميمبر ٿيڻ جو اعلان ڪيو هئائين.) هو ڪنهن به سياسي پارٽيءَ جو ميمبر نه رهيو پر سدائين سندس شاعريءَ جي تارازي مظلومن طرف ئي سرسيري رهي.

' هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن ' جي مهاڳ ۾ هن گني سامتائيءَ سان گفتگو جو ذڪر ڪيو آهي. جو هن ريت آهي. " هڪ ڳالهه هن اها ڪئي ته جڏهن دؤر گذري ويندو، تڏهن منهنجي سياسي شاعريءَ جي ڪهڙي اهميت رهندي ؟ جنهن تي مون چيو منهنجي ڪيتري شاعري سياسي نه آهي. اها ته صاف بچي ويندي. سياسي شاعريءَ جي باري ۾ مون کي اهو چوڻو آهي ته هر فن جيڪو سياست سان واڳيل آهي، اهو هروڀرو امرت کان وانجهيل نه آهي. پولنڊ جي موسيقار شاپن پنهنجي موسيقي پولنڊ جي آزاديءَ لاءِ ڪم آندي هئي، پر اها اڃا به اڳي وانگر زنده آهي. توڙي نه رگوزار پر ڪاميسار به ختم ٿي ويا .... آخر مائڪو فسڪي، يو تو شينڪو، دوز نيسينڪي، نازم حڪمت، فيض، پبلوزودا ۽ دنيا جي ڪيئين شاعر ٽئگور ۽ اقبال تائين سياست سان واڳيل رهيا آهن، پر وقت گذرندي هنن جي شاعريءَ جي اهميت ختم نه ٿي آهي. مون هن کي گويا جي مصوريءَ جو مثال به ڏنو، جا پنهنجي دؤر جي اسپين جي سياسي حالتن کان متاثر هئي. مون هن کي روسي مصور ريپن جو پڻ مثال ڏنو.

مزاحمتي شاعريءَ جي تيستائين اهميت آهي، جيستائين ظلم آهي ۽ ان جي خلاف آواز اٿارڻ ضروري آهي. مون هن کي مزاحمتي شاعر پال ايلوارڊ جو مثال ڏنو ۽ اسپين جي مزاحمتي شاعر البرٽي جو هيٺيون شعر ٻڌايو.

' اف، هن ڪاري رات کي پاسيرو ڪري نٿا سگهون ؟ هي سڀ سال خوف ۽ هراس جو گهنو آهن، جنهن کي توڙي اسان ان روشنيءَ کي اجاگر ڪيون جا اسين چاهيون ٿا ته موجود آهي، ۽ چاڪاڻ جو اسان اهو چاهيون ٿا، اسان اڳتي وڌون، گيت ڳائيندا وجون موٽ تائين.'

ها، هتي اياز جو پنهنجي شعر مان هڪ بند :

' جيستائين ماٿر ڇٽينديون

جيئڻ ڪارڻ جنگيون ٿينديون. '

اياز ، ’ ڪتي نہ پچبو تڪ ‘ (آتم ڪٿا) ۾ پنهنجي شريڪ حيات زرينا سان تصوري گفتگوءَ جو بيان ڪندي ڪن همسفرن کي ساڻ کڻڻ جي ڳالهہ ڪئي آهي . جنهن ۾ هن نالا ورتا آهن ، مائيڪل اينجيلو ، جان گوگ ، ڀڳت ڪبير ۽ تورودت ۽ زرينا کان اهو پڇڻ تي تہ تو سياست ۾ بہ ڪافي وقت وڃايو آهي . ڪنهن سياستدان کي سفر ۾ کڻندين ؟ جي جواب ۾ چوي ٿو ، ’ ها حشو ڪيولراماڻي ۽ مهاتما گانڌي .

هن ٿي ڪيس پرک جي ڪسوٽي ڏني ، جنهن کي هو سڄي عمر پنهنجي فن کي اجارڻ ۽ اوچاين تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو .

اڳي ذڪر ڪيو ويو آهي هن پاڪستان جو نظريو زندگيءَ جي آخرين دم تائين نہ قبوليو ۽ پاڻ کي سدائين سنڌ سان واڳيل رکيائين ، سنڌي تاريخ ، سنڌ جون روايتون ، سنڌي ٻولي ، سنڌي شاعري . حقيقت ۾ ڪيس سنڌي شخص جي هر پهلوءَ سان بي انتها محبت هئي . سنڌ سان سندس رشتو پيچيدا (ڪامپليڪس) هو . هن ڪڏهن سنڌ کي ماءُ مڃيو ۽ اهو افسوس ظاهر ڪندو رهيو تہ ڀارت ماتا جو مفهوم تہ آزاديءَ جي تحريڪ ۾ اڀريو ، جنهن رنگ لڳايو ، پر اسان سنڌواسي سنڌو ماتا جو تصور پيدا نہ ڪري سگهياسين _ ساڳئي وقت هن سنڌ کي هڪ محبوبا جيان پيار پڻ ڪيو . ٻي ڳالهہ جا ذهن نشين ڪرڻ لائق آهي تہ هن لاءِ لطيف ۽ سنڌ ٻئي مت ست واري مفهوم وارا ساڳي شئہ جا بہ لفظ هئا . ائين تو لڳي جڏهن هو سنڌ کي مخاطب آهي تہ سندس ڪنڌ شاهہ طرف آهي ۽ جڏهن شاهہ سان ٿو ڳالهائي ، جڏهن ان جي عظمت اڳيان سيس نوائي بيٺو آهي ، ان وقت هو سنڌ جي مٽيءَ طرف نهاري رهيو آهي . سنڌ ۽ لطيف سان محبت جو اظهار هن هن ريت ڪيو آهي ، " ها ، مان پنهنجي زندگيءَ جو پورو پوتاميل فقط پٽائيءَ کي ڏيڻ چاهيان ٿو . " ۽ اڳتي لکيو اٿائين :

" اي سنڌ ! جيڪڏهن مون کي ڪنهن سگهڙ وٽ هڪ اڌ لفظ ، هڪ اڌ ٻول نظر آيو آهي تہ اهو مون هن کان کسيو آهي . مون تو لاءِ سچا ڦريا آهن ۽ ڀينگين کي ڪاٽ هنيا آهن . مون رتي رتي ڪري ميڙي آهي ، ان کي ڏوڙ ڏئي وانگر سونجهي صاف ڪيو آهيءِ تو لاءِ جهوني کان جهونا ۽ نئين کان نوان ڳهڻا گهڙيا ، تو کي ڪنوار وانگر سينگاريو آهي . نہ رڳو مون کي ڪوئي سڱ سوڙو پڪڙي نہ سگهيو آهي ، پر مون ڪٿي بہ پنهنجا پيرا نہ ڇڏيا آهن . مان پنهنجا هاڃا پاڻ ٿو ٻاسيان ، نہ تہ مون کي ڪوئي گواهہ نہ آهي . "

اهو چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو تہ هن جا سنڌ ۽ شاهہ تي چيل شعر سنڌي قوم جي شعور تي وقت جي واريءَ تي نشان نہ پر جبلن ٽڪرن پٿرن ، تي نشان ڇڏي ويا آهن ۽ سنڌوءَ جا ڪنارا سندس شعرن کي ايندڙ صدين تائين پيا جهونگاريندا ۽ انهن جا چپ سندس لفظن کي چمندا رهندا ، ڇاڪاڻ جو هر لفظ سندن سيني جو آواز بڻيل آهي . سندس اثاهہ شعرن مان هتي ڪجهہ ئي پيش رڻ جي گنجائش آهي .

’سنڌ ديس جي ڌرتي توتي پنهنجو سيس جهڪايان ..... مٽي ماٿي لايان .

.... تنهنجي مٽيءَ منجهہ ملان جي ،

آءُ امرتا پايان .

سنڌ ديس جي ڌرتي توتي پنهنجو سيس جهڪايانُ

(اهو گيت قومي ترانی جي حيثيت ٿو ماڻي .)

هڪ لوليءَ ۾ چوي ٿو :

’سنڌ بہ تنهنجي اهڙي جيجل ، جهڙي جيجل آنءُ

جي تون پنهنجي پونءِ چميندينءَ ، هرندءِ مون لاءِ هانءُ‘.

سنڌي سوروير سپوتن لاءِ چوي ٿو :

’مون ويندي تن جا پير ڏٺا ، مون ڇا ڇا مڙس مٿير ڏٺا !

جي ڪيئي سج اُڀاري ويا ، جي ڪيئي سج سمائي ويا . ‘

آمر کي للڪاري ٿو :

’منهنجو اگهہ پڇين ٿو آمر !

منهنجا گيت گهڻين سگهندين تون ؟ ‘

۽

’ڪاتيءَ هيٺان ڪنڌ ، پوءِ بہ نعرا نينهن جا ،

سنڌڙيءَ جي سوڳنڌ ، مرنداسين پر مرڪندي‘.

يا

’سنڌڙيءَ ساٿ سڃوم ، ڪوري ڪنڌ ڏنوم ،
گهوريس گهوريس سنڌ تي.‘

يا

’سنڌڙيءَ تي سر ڪير نہ ڏيندو،
سهندو ڪير ميارڙي يار. ‘

سندس سدا حيات بيت : ’ جاڳ پٽائي گهوٽ ، سنڌڙي تي توکي سڏي ‘ سنڌي قوميت ۾ هڪ حد نشان ٿو رکي ، پر شيخ اياز کي صرف هڪ سياسي شعور وارو شاعر ڪري مڃڻ غلطي ٿيندي .هن زندگيءَ جي هر پهلوءَ سان پيار ڪيو آهي .معصوم دلڙين جو ڪچڙو پيار ، ناز ۽ نخرا ، پيار ۽ فراق ، اهي سڀ نظارا شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ ملن ٿا .ڪڏهن چوي ٿو :

’ڪجري گجر پير هوريان تہ ڌر،
گهاگهر نہ ڇلڪي پوي.‘

يا

’هرڪا مومل ، هرڪو راڻو
پنهنجي پنهنجي ڪاڪ سين ڪي.‘

ڪڏهن ڳائي ٿو :
’رابيل رت مايا نگر
تنهنجي ڳليءَ جون ڳالهڙيون . ‘

۽ ڪڏهن وري ٿر ۾ غربت جو حيبتناڪ منظر ٿو چٽي :
ڪنڊيءَ نہ سگري ، ٻير نہ پلڙو،
سائو نہ سلڙو، چانگون نہ چيلڙا ! مارو اڪيلڙا ! مارو اڪيلڙا !
پنڊيءَ نہ ڳيڙو ، وهہ وات ويلا ،
منهڙا بہ پيلا ، ڳوڙها ڳهيلڙا ! مارو اڪيلڙا ! مارو اڪيلڙا !

(مون کي ٿيرس ٿيندو آهي تہ هن تهہ غريب ۽ ڏکر جو بيان ڪندڙ گيت جي ٽڪي تال واري طرز تي سنڌي نوجوان ڇيڇ وجهندا آهن .)

اهو گيت پڙهي شيخ اياز پاران وانگ گوگ جي پٽاٽا کائيندڙ ڇتر جو بيان دل تي تري ايندو آهي . وانگ گوگ پنهنجي ڀاءُ ٿيو کي هڪ خط ۾ لکيو هو . ' منهنجي تصوير ۾ ڀٽي ڳالهيون ڏيکاريل آهن . ڀگهر جو پورهيو ۽ ڪاڏو . ' پر هتي تہ ڀگهر جي پورهئي جي گنجائش آهي ۽ نہ وري ڪاڏو آهي .

شاهہ لطيف صوفي درويش منصور جي شهادت کان متاثر ٿي حوصلي مند نافرماني ظاهر ڪندي هڪ بيت چيو هو :

" جر ٿر تک تنوار , وڻ ٽڻ وائي هيڪڙي ,
سڀيئي شيءِ ٿيا سوريءَ سزاوار,
هم منصور هزار ! ڪهي ڪهندين ڪيترا . "

اهڙي جذبي تہ ظلم ۽ ڏاڍ اڳيان سر ناهي جهڪائڻو ,شيخ اياز انهيءَ راهہ تي رسيو:

' سچ وڏو ڏوهاري آهي ,
روز ازل کان پڪڙيو ويو آ
زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو آ ,
ڳولي ڳولي ماريو ويو آ . '

۽

' مان ڏوهي آن , مان ڏوهي آن .'

اياز بيت ۽ وائيءَ جا نج سنڌي فارم اپنائي ڪين نئين زندگي بخشي ۽ نئين سر مروج بڻايو. هن غزل کي پڻ فارسي / اردو ڪوڙڪي مان ڪڍي نج سنڌي ڀهراڻ ڀهرايو. جنهن کي گيڙوءَ رنو غزل چيو ٻئي ويو . بيتن ۽ واين لکڻ ڪري جيڪي عوام ۾ مشهور ٿيون ۽ سندس شاهہ لطيف سان محبت ڪري ڪن اديبن ۽ نقادن کي وهم ٿيو تہ شيخ اياز سنڌي صوفي شاعريءَ جي سلسلي کي اڳتي ڇوريو آهي . پر حقيقت اها نہ آهي . اياز کي صوفي

شاعر ڪري سمجهڻ ساڻس انياءُ ٿيندو. جڏهن ڪ عوامي ذهنيت ۾ شاعري ۽ پيغمبري هڪ ٻئي گڏوگڏ هلن ٿيون تہ هن غلط فهميءَ جو امڪان ڪجهہ وڌيڪ ٿي آهي . اياز جي ذهن جون پاڙون هنري انقلاب سان وابستہ انسان پرستي (هيومنزم) جي فلسفي ۾ ڪتل آهن ۽ هيءَ سنڌيءَ جو پهريون شاعر آهي جو دنيا جي جدا جدا ذهني هلچلن کان واقف آهي . انسان پرستيءَ جو هڪ جزو قوميت جو مفهوم پڻ آهي . هن کي تاريخ ۽ قوميت جي مفهوم جي چاڻ هئي . قوم ۾ ٻولي ڪهڙو رول ٿي ادا ڪري هو ان حقيقت کان بخوبي واقف هو .اڳتي حوالو ڏنو ويو آهي تہ هن پاڪستان ٺهڻ کان اڳواٽ ئي اهو ظاهر ڪيو هو تہ مان پاڪستاني نہ آهيان . پاڪستان هڪ رياست طور وجود ۾ آئي . پر هن ' پاڪستاني ذهنيت ' کي جنهن مذهب جي بنياد واري اصول کي سدائين ناڪاريو ۽ هو پنهنجي زندگيءَ ۾ شاعري ۽ شعور کي سنڌي تاريخ جي ' لا ڪوفي ' ورثي ۽ انسانيت جي فيلسوفيءَ سان ملائي هڪ سيڪيولر ذهنيت جو مالڪ رهيو . هن هندو ۽ مسلمان جي جيڪي ساڳي ٻولي ڳالهائين ٿا هڪ ئي قوم جو حصو ڪري تسليم ڪيو. سياسي ۽ رياستي ورهاڱي بعد پڻ هن نارائڻ شيام کي هڪ علامت بڻائي ، ڀارت جي سنڌين سان ڳنڍ قائم رکيو . هن مذهب جي بنياد تي انسان کي ورهائڻ کان نابري واري . ان جو اهو مطلب نہ آهي تہ سندس مذهب سان ڪو واسطو ڪونہ هو . اسلام کان سواءِ هن کي هندو ڌرم لاءِ پڻ عزت ۽ چاڻ هئي . هندو پراڻڪ ڪٿائن ، ديون ديوتائن ، پوڄائن جي چاڻ هئي . ڪيس جين ۽ ٻڌ ڌرم جي بہ چڱي چاڻ هئي .

جيئن مٿي لکيو اٿم تہ نارائڻ شيام ، اياز لاءِ هڪ علامت هو . نارائڻ شيام لاءِ سنڌ صرف هڪ پرڳڻو نہ پر مارئيءَ جي ملڪ ملير جيان هو . هن لاءِ سنڌ ملير جي مٽيءَ جي علامت هئي . هڪ طرز زندگي ، هڪ اتهاس ۽ تهذيب جي نمائندگي ڪندڙ هئي .هڪ وسيع حوالي ۾ نارائڻ شيام ۽ شيخ اياز جي گفتگو چالو رهي ۽ ان جو ذريعو بڻي شاعري نارائڻ شيام جڏهن مايوس ٿي چيو :

' جواني جنم ڀوميءَ مان ڪٽي نڪرڻ کان پوءِ اڄ ،
ٻنهي مان ڪنهن ڀهاني پيو ڏسي هاڻي نہ ڪا سگهبي '

چڻ شيخ اياز هن جو جواب ڏيندو هجي :

’ دل تہ چوي ٿي سارا ويچا
پاڪر پاٿي رک ڪريون ها
سانگ سياست جا آهن جي
تن کي ڪانا ڪک ڪريون ها!
ڪيڏي اڄ اسان ۾ آ پر
چاهيون ٿا تہ بہ ڪونہ ملون ٿا !
ڇا ڪا ڌرتي پنهنجي آهي ؟
ڇونہ ملون ٿا ؟ ڇونہ ملون ٿا ؟
سارو وقت اکين ۾ ڳوڙها
توکي مون کي آيا آهن
هن دنيا ۾ ڪيئين پنهنجا
هڪ ٻئي لاءِ پرايا آهن‘.

جڏهن يادگيرين جي تهخانن مان نارائڻ شيام ڇرڪي ڇنڊ ڏانهن ڏسي پڇي ٿو :
’ جو نوشهري ۾ ڏسندو هوس اهوئي چندرما آهي ! ‘
تہ اياز جواب ٿو ڏئيس ،
’ ون بہ ساڳيو واس بہ ساڳيو ،
من بہ ساڳيو ماس بہ ساڳيو ،
ڌرتي ۽ آڪاس بہ ساڳيو ،
۽ ارتو اتهاس بہ ساڳيو ،
پنهنجو جيءُ جياپو ساڳيو... .

....

هڪ ٻئي سان گڏ ڇونہ جيون ٿا ؟
هڪ ٻئي کي سڏ ڇونہ ڏيون ٿا ؟
هڪ ٻئي جو مڏ ڇونہ ٿيون ٿا ؟

1965ع واري سال ۾ هند پاڪ جنگ جي دوران شيخ اياز جريت ڏيکاري ۽ جنهن لاءِ خوشيءَ سان جيل جي سزا ڀوڳيائين . اهو تاريخ جو هڪ انوکو ۽ جزوي مثال آهي . ' هي سنگرام ' ڪوتا ۾ نہ صرف نارائڻ شيام هڪ علامت طور تي ڪم آندو ويو آهي پر ان کو تاءِ اسان جي ڳنڍيل وراثت ۽ سنڌي تاريخي تحت الشعور ۾ جيڪي عڪس سمايل آهن,اهي پڻ پوري جماليات سان ظاهر ٿين ٿا .

' هي سنگرام !
سامهون آ
نارائڻ شيام!
هن جا منهنجا
قول بہ ساڳيا
ٻول بہ ساڳيا
هو ڪوتا جو ڪاڪ ڌڻي , پر
منهنجا رنگ رتول بہ ساڳيا
ڍٽ بہ ساڳيو
ڍول بہ ساڳيو
هانءُ بہ ساڳيو
هول بہ ساڳيو
هن تي ڪيئن بندوق ڪڻان مان !
هن کي گولي ڪيئن هڻان مان !
ڪيئن هڻان مان!
ڪيئن هڻان مان !!
ڪيئن هڻان مان !!!

(اهم ڳالهہ اها پڻ آهي تہ ' ڪيئن هڻان مان ' ۾ سوال جي نشاني بلڪل نہ آهي .)

نارائڻ شيام جي موت تي اياز جيڪو " سر نارائڻ شيام " رچيو , اهو پنهنجي ليکي هڪ تاريخي ڪاوش ۽ ڪارنامو آهي . ان ۾ بہ رايا نڌا تي سگهن — سنڌي شاعريءَ جي اونهن تهن جو پڙاڏو آهي . چون ٿا تہ موهن جي دڙي کي هڪ ہٿي مٿان ست دفعا ناهيو

هٿائون ۽ هيءُ پڙاڏو زمين دوز ٿيل پهرئين موهن جي دڙي جي مٽيءَ مان ، وقت جي ويڇن جي تهن کي چيري لاوا جيان ٻاهر نڪتو آهي . چون ٿا تہ هماليہ نهڻ کان اڳ پڻ سنڌو نديءَ جو وجود هو ، هيءُ آواز ان ازلي سنڌوءَ جو آواز آهي .

اهو سوچڻ غلط ٿيندو تہ شيخ اياز جي گفتگو صرف ناراڻ شيام سان رهي آهي . هن ساميءَ سان بہ خوب رهاڻ ڪئي آهي . ساميءَ کان سوال ڪيا اٿائين . هڪ هنڌ چوي ٿو :

" ڀٽائيءَ کان پوءِ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ' سامي ' منهنجو ڳوٺائي هو . هو منهنجي شخصيت جو هڪ پراسرار حصو ٿي رهيو آهي . جڏهن بہ ماحول مون کان ڏاڍو ٿي ويندو آهي ، مان ساميءَ کان سام گهرندو آهيان . هونءَ ساميءَ سان سدائين منهنجو جهيڙو هوندو آهي ۽ مان هن جي ويدانت کان لهرائيندو آهيان . اڄ جڏهن مان موت جي منهن ۾ پهچي چڪو آهيان ' سامي ' مون کي وري پناهہ جو پاند آڇي رهيو آهي . ڇا مان هن ويدانتيءَ مان جان ڇڏائي سگهندس ؟ ڇا مان اڪيلو پو موت کي اکين ۾ گهوري نٿو سگهان ؟ هوا پڌا نہ ترڪڻ وارا تڙ ڏسي رهيو آهي ! ڇا مان سڌو ڇلانگ ڏيئي ڇولين جي پاڪر ۾ نٿو وڃي سگهان ؟ اڄ ساميءَ سان منهنجو پويون جهيڙو آهي ، يا تہ مان هميشه لاءِ هن جي آڻ مڃيندس يا هن کي پاڻ مان تڙي ڪڍندس ، پر ڇا اسان بيئي نهي نٿا سگهون ؟ ڇا اسان ۾ ايڏو متڀيد آهي ؟ ڇا ويدانتي ناستڪ جو نهلو تانءُ نہ آهي ؟ "

اياز جو ساميءَ سان جهيڙو اجهو هيئن ٿو شروع ٿئي :

هيءُ جو ساگر سونهن جو ، اتهيءَ کان انڪار !
سامي پنهنجي سوچ تي ، تون ٿي پنهنجو چار ،
سچو آ سنسار ، جوٽ سندءِ ٿي جيءَ ۾ .

۽

ڪيڏو توکي ڪوڙ ، آهي مايا موهہ کان ،
آڏيءَ ارهہ مند جا ، جوٺا آهن ڇوڙ؟
پورا ! تنهنجو پوڙ ، جاڙ اجائي جيءَ سان ؟

آخر شيخ اياز پڇاڙيءَ ۾ مداحون لکڻ شروع ڪيون ، ائين لڳي ٿو تہ اياز ساميءَ سان سمجهوتو ڪري ٿي ڇڏيو ! هن موضوع تي ڪيترا ٿي بحث ٿي سگهن ٿا ۽ ٿيا آهن پر هڪ ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ضروري آهي تہ اياز جي موت بعد ' مهراڻ ' جي شيخ اياز نمبر

۾ شروع ۾ ڏنل چوُسٽن ۾ ڪن مايوسيءَ جي عالم ۾ لکيل چوُسٽن ۾ پڻ زندگيءَ سان لڳاو جا اهڃاڻ ملن ٿا.

’باهوڙين بسيرو دنيا سڀ ڪنهن کي وڻيو هو.
هي جڳ سارو جوڳو آهي ان کي مور نه مڃيو هو.
نيٺ ڳلين مان ڳائڻين جي پيرو تو کي پڇيو هو.
جيسين آهه جواني تنهنجي تير انهن کي سهڻو هو.
۽
سونهن سڃي سنسار جي تنهنجي بولي آهي لٽي هو
۽
باهو هيءَ بازار پري آ هر شيءِ من کي موهي هو.
تون به انهيءَ کان ايئن ڇڄين تو جڻ نه ڇڪيئه ڪنهن ڇوهي هو.

اياز کي هندو ڌرم، فيلسوفيءَ کان سواءِ ٻڌ ۽ جين ڌرم جي ڪتابن جي پڻ بخوبي ڄاڻ هئي. هو پنهنجي آتم ڪٿا جي ڀهرئين ڀاڱي ۾ سٺر سفر جو احوال ڏيندي لکي ٿو:

”مان وقت جي درياهه ۾ ٽپو ڏيئي ويرا واهه مان مٿي تو ايران؟ مون کي گهوڙيءَ جا ڪنڌهر ٿا نظر اچن. پاري نگر! اڄوڪي نگرپارڪر جي شهر کان چوڏهن ميل ۽ ويراواهه کان اوپر طرف به ميل آهي. عيسوي ٻين صديءَ ۾ اتي جين ڌرم وارن جو مندرهو ۽ جينين جا ڪيترا ئي مندر اڄ تائين به پارڪر ۾ آهن.... جين ڌرم جا ڪل چوويهه پيشوا يا ڌرم نيتا ٿي گذريا آهن. چوويهن ڌرم نيتائن مان يارهون نمبر شري انشانات، سنڌ ۾ ڄائو هو..... مون به شاهه لطيف وانگر نه فقط جين ڌرم پر تڪششلا ۽ پيشاور ۾ ٻڌ ڌرم جا ٻت ڏٺا، انهن ڌرمن جا ڪتاب پڙهيا جن جي مطالعي جو اثر ’ڪپر تو ڪن ڪري‘ ۽ ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن‘ ۾ آيل سلوڪن تي آهي.“

چو نه آتما پنهنجي ويسرائيپ ۽ بي پرواهيءَ
جي ڪري پيڙا ٿي سهي

۽ ترلوڪ ۾ قيرڀون پائيندي وجي ٿي
گوتم ، نت چوڪس رهه !

ان ڪري سارو موهه تياڳي ڇڏ
۽ هڪ پوتر ڪمل وانگر ٿيءُ
يا سرجي جل وانگر ٿيءُ
هر موهه کان آجو ٿيءُ
گوتم چوڪس رهه !

گوتم چوڪس رهه جي ورجاءَ ۾ هڪ جديد نظم جي خوشبوءِ آهي .
اياز جيني گرنٽ ' پوجيه پد ' (دگمبر پنٿ جو پوئلڳ) جي ڪن ٽڪرن جو پڻ ترجمو ڪيو آهي . ان جا ڪي ۾ مثال هن ريت آهن :

"پنجي هر ڏس کان اچن ٿا
۽ وڻن تي ويهي وسرام ڪن ٿا
پر پرهه ڦٽيءَ جو هر ڪوئي پنهنجي واٽ وٺي ٿو ،
۽ اهي سهيئي هئي پار وڃن ٿا . "

آتما هڪ ڳالهه آهي ، پدارٿ ٻي ڳالهه
اهوئي سچ جو نچوڙ آهي
ٻيو جو ڪجهه به چيو وڃي
رڳو اپٽار آهي .

اياز لکي ٿو ، "ڇا ٽئگور جي شاعريءَ ۾ متئين نظم جو پڙاڏو نہ آهي ؟ .... در اصل ۾ ڀارت جي سوچ هڪ اٽوٽ زنجير وانگر آهي ، جنهن جو ڪڙو ڪڙيءَ سان جڙيو پيو آهي .
آخر ۾ ،
ڪوئي عيسلي ، ڪوئي گوتم ،
ڪوئي گانڌيءَ جي وفات ،

زندگيءَ جي سينڌ جو جهومر ٿيو

جنهن سان جهر ڪيوسين ذات !

هن مضمون جي پڇاڙي شيخ اياز جي ڊائريءَ جي ورقن مان هڪ ٽڪري سان ڪندس.

" الست جي عهد کان پوءِ جڏهن انسان عالم بالا مان ذرتيءَ طرف ٿي آيا، تڏهن مان تنها پنڌ پيو هوس. جڏهن پنڌ ڪري ڪري ٿڪجي پيس، تڏهن هيڏانهن هوڏانهن نهاريم ته پريان ڪجهه درخت نظر آيا. مون ويجهو وڃي ڏٺو ته انگور جي ول هيٺان هڪ رند لا ابالي پنهنجي صراحيءَ مان جام پري پي رهيو هو. مون اچا هن سان ڏيٺ ويٺ ٿي نه ڪئي هئي ته هن جام پري مون ڏانهن وڌايو. مون حيرت ۾ هن کان پڇيو." تون ڪير آهين؟ " هن جواب ڏنو، " منهنجو نالو عمر آهي، ' عمر خيام '. مون ڪوئي عهد نه ڪيو آهي ۽ سيني کان لنوائي پڄي آيو آهيان. "

" ايتري ۾ مون کي پريان گيڙوءَ رنگي لباس ۾ هڪ جوڳياڻي نظر آئي، جنهن کي هڪ ڪلهي تي يڪتارو هو ۽ ٻئي تي چوُنڊي هئي ۽ هوءَ ڳائيندي ٿي آئي:

' موري جنم مرڻ ڪي ساٿي،

توهي نا بسرون دن راتي. '

جڏهن هوءَ ويجهو پهتي ته هن مون کي چيو، ' هيءَ چوُنڊي نه وٺائي هيٺ رک، مان ٿڪجي پيئي آهيان. الاجي شيام ڪٿي ملندو؟ '

مون هن کان پڇيو، ' مائي تون ڪير آهين؟ '

' مان؟ مان ميران ٻائي آهيان. '

' ڪيڏانهن ٿي وڃين؟ '

' ڪيڏانهن، خبر نه آهي شيام الائي ڪيڏانهن ويو؟ '

' انهيءَ چوُنڊيءَ ۾ ڇا ڪنيو اٿئي؟ '

' ڇا ڪنيو اٿم. انهيءَ ۾ اهي ٿي ڳوڙها ڪنيا اٿم جي شيام جي وڇوڙي ۾ ڳاڙيندي آئي آهيان. '

'هون، خيام کي ڳالهه نه وڻي— هن مون کي اشارو ڪيو ته سندس جام ڳيت ڏيئي پي وڃان. مون چڪي چکي — اها تارونءَ کي ايتري تکي لڳي، جو مون جام رکي ڇڏيو.'

’ هيءَ انگور جو رس آهي ، چو نٿو پيئين ؟ ‘ خيام پڇيو.

مون جواب ڏنو ، ’ خيام تنهنجو رس ڏاڍو تکو آهي . ‘

ميران ٻائيءَ ٽڏو ساهه کڻي چيو ، ’ انهيءَ رس ۾ هن چوُنڊيءَ جو ڪجهه پاڻي ملائي پيءُ ، شايد ان جي تک گهٽجي وڃي . ‘

مون ’ خيام ‘ جي رس ۾ ’ ميران ‘ جا ڳوڙها ملايا ۽ پوءِ ڪيئي جام پي ويس . ‘

هن ’ ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ‘ ۾ هڪ نوجوان شاعر جو ذڪر ڪيو آهي . جو هڻٺهار موسيقار هو ۽ پڪٽ ڪنور جي موٽ تي ، دودو چنيسر تي سمفني (هم آهنگ سازن جي سنگيت دواران ڪنهن اهم واقعي جو بيان) پئي ناهڻ چاهي ۽ هڪ نئون موضوع پڻ مليو هوس ، جنهن جو ذڪر شيخ اياز هن ريت ڪيو آهي ، ’ ارغونن جي دؤر ۾ سنڌي زالون گهر ڪان ڪجهه پنڌ تي ٿالهه اونڌا ڪري ڳاهه سان ڍڪي رکنديون هيون ته جيئن ارغونن جا گهوڙا اچن ته انهن جا سنب انهن ٺيل ٿالهن تي وڄن ۽ ڳوٺ کي اڳواٽ ئي اطلاع ملي وڃي ته ارغون اچن ٿا . ‘

اڄ شيخ اياز خيام جي شراب ۾ ميران جي ڳوڙهن جو پاڻي وجهي جام پي رهيو آهي ۽ گهوڙن جي سنبن جا آواز ٿالهن تي ويجهو پوندا ٿا وڃن . . ڇا سنڌ ٻڌندي ؟ _ سجاڳ ٿيندي ؟ يا اڳتي شاهه لطيف سان گڏ اياز کي پڻ جاڳڻ لاءِ منٿون ۽ ايلاز ڪندي ، ڏاڍن کي ڏارڻ لاءِ ؟ ... جيسين هو جاڳن تيسين ڇا سنڌ جا نوجوان ڏاڍ سهندا رهندا ؟ ڇا اهوئي سنڌ جو آئيندو آهي ؟

جواب سنڌ جي نوجوان پيڙهيءَ کي ڏيڻو آهي .

سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جو تاريخي پسمنظر... هڪ نظر

شاهه ، سچل ۽ سامي – ٽن شاعرن جي ترمورتي سنڌي قوم ، سنڌي ٻولي، سنڌي ساهت ، سنڌي ڪلچر يا سنڌيت جي امرتا جي ضمانت آهي . هنن ٽن شاعرن ۾ سامي پڇاڙيءَ جي ڪڙي آهي . هتي مان ساميءَ جي حياتيءَ جي تفصيلن (بايو ڊاٽا) کان پرهيز ڪري – ان وقت جي انهن جي ڪرتا جي مکيه فيلسوفيءَ جي ڳالهه ڪندس ، جنهن هنن کي امرتا بخشي آهي .

شاهه ۽ سچل سنڌ جي تاريخ ۾ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ پيدا ٿيا ۽ سامي ڪافي وقت ميرن جي دؤر ۾ رهيو . هي اهو وقت هو جڏهن مغل سلطنت ختم ٿي رهي هئي .ڏيهي حڪومت پنهنجا پير پختا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي ، اندروني طور اميرن امرائن جي سازشن جي بازار گرم هئي ، هڪ ٻئي تي چڙهت ۽ رساڪشي پنهنجي عروج تي هئي . ٻاهرين هر وجهه جو فائدو وٺڻ جي ڪوشش ڪئي . نادرشاهه ۽ احمدشاهه عبداليءَ سنڌ تي ڪاهون ڪيون ۽ سڄي هندستان ۾ انگريزن پنهنجي راند اڳي ئي شروع ڪري ڇڏي هئي . سنڌ لاءِ هيءَ هڪ ولولي وارو دؤر هو. اها هڪ مڃيل حقيقت آهي تہ بحران (ڪرائسس) جا ٻہ ابتڙ ردعمل ٿيندا آهن . انسان يا سماج ٽٽي پوندو آهي ۽ شخصي توڙي مجموعي ملهه جانوري سطح ـ هيٺين سطح تي وڃي رسندا آهن ، جتي ڪانئرپ ڏاڍائيءَ جي روپ ۾ ظاهر ٿيندي آهي ، ظلم ۽ اڻ سهپ شڪ ۽ تند مزاجي ، نفرت ۽ ونجوڳ حاوي ٿي ويندا آهن . ٻئي طرف ڀائيچارو ، همدردي ، سهپ ، ايمانداري ، ديانت داري ۽ سماج ۾ جيڪي سگهارا ۽ شفي ملهه آهن سي پاڻ کي پڪو (اسرٽ) ڪندا آهن ۽ ڏکيءَ حالت ۾ مددگار ٿيندا آهن . اهو هڪ تضاد آهي .

اهو تضاد سماج جي نرماڻ ۾ پڻ نمايان ٿيئي رهيو آهي ، جنگين ، ڪاهن ، طاقت جي لڙائيءَ جو اثر حاڪم طبقي تي پئي پيو آهي ، ان سطح تي طاقت جو ميزان ۽ انگ اکر بدلجي ويندا آهن ۽ عوام تہ زمين جي گاهه جيان رهيو آهي ، جنهن کي سدائين لتاڙيو ويو آهي ، جو ختم ٿيندو آهي تہ پنهنجو پاڻيهي وري لتاڙجڻ ۽ ڪتجڻ لاءِ پيدا ٿي ويندو آهي . هن پونءَ جي گاهه جا سک ، ڏک ، ڏڪار ، ٻوڏون ، ٻڪون ، بيماريون مؤت سڀ هڪ جهڙا هوندا آهن ۽ گڏيل هوندا آهن ، سندن اتهاسڪ پرمپرائون ، سندن اتيو ساڳيا هوندا آهن . سندن ملهه

پڻ ساڳيا هوندا آهن . طاقتور کي انصاف ۽ کهل جي کهڙي درڪار ؟ هنن ملهن جي ضرورت نہ عوام کي آهي . ان طبقي کي ٿي خدا جي نالي رحم جي ضرورت ٿيندي آهي . ائين هڪ ڪلچر راڄ دربار جو ٿيندو آهي ، جنهن ۾ ناٽ باٽ ۽ دٻدٻو هوندو آهي . راجائن ۽ بادشاهن جي ڪامياب جنگين جا اثردار ۽ سهڻن لفظن ۾ بيان هوندا آهن . نک شک بيان واريون عياشيءَ جون ڪوتائون ٿينديون آهن . ٻئي طرف عوام جو ڪلچر هوندو آهي ، جنهن ۾ جهرڻي جي سنگيت جي رواني هوندي آهي ، تارين ۽ گلن جي لڏڻ جو ترنم هوندو آهي ، عشق جا جادو ۽ درد جون دانهون هونديون آهن . هوندا آهن سپنا . قصا ڪهاڻيون ۽ ڏند ڪٿائون جنهن ۾ ، ڪمزور پر ايماندار ، اڪيلي سر ڪو شهزادو ڪوڙ ۽ ظلم جو ڪوٽ ڪيرائي دل گهري مومل ماڻيندو آهي .

جنهن دؤر ۾ شاهہ ، سچل ۽ سامي ءَ لکيو پئي ، ان وقت ڪلهوڙن جي راڄ دربار ۾ پنجاهہ کان مٿي شاعرن شاعريءَ جو شغل پئي ڪيو . سڀ فارسيءَ ۾ شاعري ڪندا هئا ، فارسي درباري ٻولي هئي . هو درباري شاعر هئا . ڇا نہ سندن مان ۽ دٻدٻو هوندو ! پر شاهہ ۽ سچل عوام جي زبان ۾ ، عوام جي وچ ۾ رهي ، عوام جي اميدن ، اُڌمن ، ڏکن ، وسوسن ۽ خوابن جي ترجماني پئي ڪئي . هو سنڌ جي پوئن جو گاهہ ٿي گاهہ سان هڪ ٿي ويا ۽ ائين پاڻ نہ امر ٿي ويا پر سچي قؤم کي بہ امرتا بخشيائون .

هنن شاعرن پنهنجي وقت جي (ايٿوز) لوڪ پاو (يگ بوڌ) سان ملائي هڪ ڪري ڇڏيو .

يگ بوڌ (لوڪ پاو) جي ڳالهہ سان تاريخي سلسلي جو هڪ بيو سڳو پڻ لاڳو آهي ، جنهن جو پڻ مختصر ۾ ذڪر ڪرڻ ضروري آهي . آدي ڪال کان وٺي انسان پاڻ ڇا آهي ؟ ڇو آهي ؟ سوال پئي ڪيو آهي . قدرت جا ڪڏهن سندس ساٿي آهي ، ڪڏهن دشمن ، ان سان ان جو رشتو ڪهڙو آهي ؟ انسان پيدا ٿئي ٿو ۽ مري وڃي ٿو . اها پيدا ٿيڻ ۽ ختم ٿيڻ جي ڪريا اٽوٽ آهي . مؤت بعد انسان ڪٿي وڃي ٿو آخر هن سرشتيءَ جي ڪا معنيٰ ، ڪو رخ آهي . هن سرشتيءَ جي پٺيان ڪا طاقت آهي جا ان کي هلائي ٿي . اها ڪهڙي طاقت آهي ؟ ان جو ڪو روپ ، ڪو آڪار .... ائين انسان هڪ ڳولها ۾ هلڻ شروع ٿو ڪري ، هڪ حقيقت جي هڪ سچ جي . انسان جي سامهون اچي ٿو ، اپاڻٿهار ، برهم ، ڀڳوان جو تصور . اهو تصور صرف انسان کي ئي آهي ، ڪنهن ڪتي ٻلي ، يا ڪنهن جانور کي نہ آهي . پوءِ ان کي

سمجهڻ ، پرکڻ ، ان جي پرسان نزديڪيءَ جو احساس . ان ايشور ، ان سچ تائين ڪيئن رسجي ؟ هو ڏسي ٿو جيڪڏهن ڪو ڪنهن ڪاموري جي ويجهو آهي ته هو پڻ ان جي طاقت جي ڀاڃي ۾ طاقتور آهي ۽ امراءَ ، راجا يا بادشاهه جي نزديڪيءَ ڪري ڪيترن تي راڄ ڪري سگهن ٿا ، سو ايشور ، برهم ڀڳوان جي نزديڪ هئڻ سان ڪيتري نه طاقت هٿ ڪري سگهبي . سو آخرين مقصد زندگيءَ ڪي ملي ٿو وڃي – ايشور پراپتي !

هن ايشور پراپتيءَ جي راهه ۾ پڻ ٻه الڳ رستا نمايان ٿيا . هڪ دل جو رشتو ۽ ٻيو دماغ جو . جنهن رستي تي دماغ هليو ، ان کي چيو ويو گيان مارگ ۽ جو دل معرفت هليو ، ان کي چيائون ڀڳتي مارگ . دماغ کي هرڪا ڳالهه سڪتي ، سمجهڻي ۽ پرکڻي پوي ٿي ، پر دل پيار ڪرڻ ڪنهن کان سکندي آهي ؟ پيار ته پنهنجو پاڻ ٿي ويندو آهي .

مٿي ٻن طبقن/گروهن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ هن سطح تي پڻ گهڻو تڻو ٻنهي طبقن الڳ رستا اپنايا . حڪمران طبقي ۽ سندن لاڳو پروهتن ، رشين منين گيان مارگ اپنايو ۽ هن زمين جي غريب عوام ، هن زمين جي گاهه ڀڳتي مارگ اپنايو . هڪ طبقي دماغ سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ٻئي طبقي دل ۽ سوجهيءَ سان محسوس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ، پر ائين هرگز نه سمجهڻ کپي ته هنن ٻنهي راهن جو ڪڏهن به ڪٿي به ميلاپ نه ٿيو ۽ سدائين ضد ۾ بيٺيون هيون . ٻنهي متن جي پاڻ ۾ رلڻ ملڻ ۽ هڪ ٻئي تي وقت پئي اثر انداز ٿيڻ . زندگيءَ جي وهڪري جي ڪريا جيان سياويڪ ٿي هو ۽ رهندو . ها ، اتهاس ۾ ڪڏهن ڪي انتها پسنديءَ جا مثال ضرور ملندا .

مان ڇا آهيان ؟ ڇو آهيان ؟ هن سرشٽيءَ جي پٺيان ڪهڙي حقيقت آهي ؟ ڪهڙو سچ آهي ؟ ان جڳياسا مان ويد پيدا ٿيا ، اپنشد پيدا ٿيا ، منهنجو منهنجي پاڻ سان ، ماءُ پيءُ سان ، پاڙي واري سان ڪهڙو سنبنڌ هئڻ گهرجي . سماج هلائڻ لاءِ ڪهڙو ڪم ڪرڻ گهرجي . هڪ ٻئي سان رشتا ناتا ڪهڙ بنياد تي هلن . انهن پرمپرائن کي هڪ هنڌ گڏ ڪيو ويو . منو نالي رشيءَ تيار ڪئي منو سمرتي . راجائن ۽ سمراٽن کي راڄ ڪيئن هلائڻ گهرجي انهن پرمپرائن جي گيان کي ڪوٽليه پنهنجي ارٿ شاستر ۾ داخل ڪيو . سريري آنند ماڻڻ جو بيان واتساين ڪيو ڪام سوتر ۾ ۽ سگهاري سرير جي ڳالهه ڌنونتريءَ ڪئي .... ۽ يوگ جون ڪريائون بيان ڪيون پتنجليءَ . ڪلپنائن کي پرلڳائي رنگين چترن سان چٽيو ويو . پرائن ۾

پراڻي زماني جي رشين منين ، راجائن ۽ مهاراجائن جي ڳالهين ڪي ، جن کي خوب ماڻيو هر وقت جي عوام ۽ خاص.

وقت هلندي هر ڪنهن قسم جي وهنوار لاءِ مناسبت (ليجيٽيميسي) راجائن ۽ پروهتن جي پاڻيواريءَ ڌرم، مذهب کي اڳيان آندو ۽ هر ڳالهه ۾ انتها پسندي ۽ ڪٽرپڻي جو شڪار ٿيو. گگدام ' عوام '. وقت پڻي فيلسوفي، اخلاق جي جڳهه ورتي انڌ وشواس سان پريل ريتين ۽ رسمن ۽ حڪمران طبقي جو عوام کي جاهل رکڻ ۾ ئي فائدو رهيو.

اهڙيءَ حالت ۾ عوام جو جواب هو مسلم دنيا ۾ صوفي مت ۽ هندستان جي هندو جنتا وٽ ڀڳتي مارگ. هتي منهنجو مقصد هندستان جي صوفي مت ۽ ڀڳتي هلچل جي اتهاس جو ذڪر ڪرڻ نه آهي ، پر مختصر ۾ مقصد اهو آهي ته سنڌ ۾ شاهه ، سچل ۽ سامي ڪهڙي پسمنظر ۾ پيدا ٿيا.

حقيقت ۾ اها غريب ـ بيوس ۽ بي سهاري لوڪن کي ڏڌ ۽ همٿ ڏيڻ جي لهر هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ اڳ ئي شروع ٿي ويئي هئي ۽ اهو هڪ لوڪ چوڻيءَ جو حصو بڻجي پيو :

" جنتا کي ڪاٿينگي پيڙ،
تلسي ، ميرا ، سور ، ڪبير. "

شاهه لطيف ڀٽائي ، سنڌ جو لاثاني شاعر نه آهي ئي ، پر دنيا جي ڳاڻ ڳڻين عظيم شاعرن ۾ شماري سگهجي ٿو. هو سالن جا سال ، جوڳين ،بيراڳين ، سنياسين جي سنگ ۾ رهيو. هن سنڌ ، ڪڇ ۽ ٿر جو خوب رٽن ڪيو جتي سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي آهي. زندگيءَ جا گوناگون رنگ جاچيا ۽ اهو اثيو پنهنجي شاعريءَ ۾ اوتي هڪ يگاني سرشٽيءَ جو نرماڻ ڪيو .شاهه جو شعر پنهنجي ليکي هڪ خوبصورت ڪائنات جو وجود آهي. سندس شاعري عشق ، سونهن ، خوشين ، فراق ۽ ڳولها جي ڏکن ڏاکڙن ۽ آخر ۾ اميد ۽ ابدي حقيقت سان هم آهنگيءَ جو مهاڪاويه (ايپڪ) آهي .خاص ڌيان ڇڪائڻ جي ڳالهه اها آهي ته صوفي شاعرن جيان ۽ ڀڳتي دؤر جي شاعرن جيان هن جي شاعريءَ ۾ مرشد يا گروءَ جو ڪوبه دخل نه آهي. پنهنجي محبوب سان هڪ ٿي وڃڻ جي مسافري وڇوڙي ۽ تلاش جي ئي ڳالهه آهي. هو ڪا به هدايت نه ٿو ڪري پر آخر ۾ چئي ٿو ڏئي نه :

" پيهي جان پاڻ ۾ ، ڪيم روح رهاڻ ،
نڪو ڏونگر ڏيهه ۾ ، نڪا ڪيچن ڪاڻ ،
پنهون ٿيس پاڻ ، سسئي تان سور هيا . "

وري سوچي ٿو ، ڇا اها ئي آخرت آهي ته پوءِ حيرانگي ڇاجي ؟ پوءِ ظاهر ٿو ڪري :

" ساهڙ سا سهڻي ، ساڻڙ پڻ سوئي ،
آهي نجوئي ، ڳجهه ڳجهاندر ڳالهڙي . "

اهين جستجو ، تلاش ، برهم جي خيال جيان مڪمل نه آهي . شاهه کي انسان پرستيءَ جو شاعر چئي سگهجي ٿو . شاهه صوفي مت ، سنت شاعر وغيرهه جي ليبلن کان گهڻو مٿاهون آهي .

سچل سرمست بنيادي طور صوفي شاعر آهي، پر سندس بغاوت جي جذبي ، روايتي صوفي شاعرن کان هن کي الڳ ڪري بيهاريو آهي ۽ اهين سنڌ ۾ صوفي مت هڪ قدم اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي مخصوص سڃاڻپ پيدا ڪئي . البت ڪنهن منزل تي سچل مرشد يا گروءَ جي رول کان انڪاري نه رهيو آهي — ڪنهن منزل تائين .

' صدقي سچل مان ستگر تان ، جنهن جانب جوش جڳايو '

پر سچل مشهور ته ان لاءِ آهي :

' ڪو ڪيئن چوي ڪو ڪيئن چوي ، آئون جوئي آهيان سوئي آهيان '

۽

' نه مين آب ، نه ابر ، نه آفتاب '

ساميءَ کي هنن شاعرن جي آخري ڪڙي ليکيو ويندو آهي ، جنهن ۾ هندو فيلسوفيءَ ۽ گيان مارگ جو انوکو ميلاپ آهي، البت ويدانت جو پڙ ڪجهه ڳروئي آهي .

ساميءَ جي ڏسندي ئي ، سنڌ ۾ هڪ عجيب لهر اٿي . جنهن جو روپ ۽ اثر ڌرمي هو پر سبب سياسي هئا .

گرو نانڪ هندستان جي وڏن سنتن مان آهي ، جنهن اتهاس تي هڪ اڻ مٽ ڇاپ ڇڏي آهي . سندس پوئلڳن ڏتزيل عوام پاران مغلن سان خوب چڪريون ڪاڏيون ۽ شهادتون ماڻيون .انهن پنجاب جا رواجي هاري ناري ، لوهار ، ڊکڻ ۽ ٻيا ڏتزيل ۽ مظلوم هڪ تي ظالم سان مهاڏو اٽڪائي لڙندا رهيا . ڏهين پاتشاهي گرو گوبند سنگهه ته انقلابي قدم کنيا. انهن ڏتزيلن کي شير جو لقب (سنگهه) ڏنائين . هڪ الڳ سڃاڻپ ڏنائين ۽ صدين جي مقبول ۽ مشهور لوڪ ڪوين جي رچنائن کي گرو نانڪ ۽ ٻين گرن جي ٻاڻيءَ سان ملائي آدي گرنٿ تيار ڪري ڪنهن شخص بدران ان گرنٿ کي گاديءَ تي براجمان ڪيائين .

ساميءَ جي وقت ۾ پنجاب تي راجا رنجيت سنگهه جي حڪومت هئي ۽ سنڌ ۾ ميرن جو راڄ . انگريزن جي راجا رنجيت سنگهه کي هدايت ڪيل هئي ته سنڌ جي ميرن کي ڪرڙي نظر ڏيکاريندو ڪر . مقصد اهو ته مير سدائين خوف زده رهن ۽ انهن انگريزن جا محتاج بڻجن . هن حالت ۾ ديوان گدو مل ميرن کان راجا رنجيت سنگهه کي خوش ڪرڻ لاءِ حيدرآباد ۾ هڪ مکيه ۽ هر گهٽيءَ ۾ گردوارو ٺاهڻ جي موڪل ورتي . جا ميرن ڏني ۽ پوءِ ڏسندي ڏسندي جتي هندو بستيون هيون ، هر ڪنهن ڳوٺ ۾ گردوارو برپا ٿي ڪيو ويو. سنڌ ۾ گرو نانڪ ۽ ٻين درويشن جي سکيا قبولڻ لاءِ زمين اڳواٽ ئي هموار هئي . شاهه ۽ سچل ڪٽرپڻي خلاف ۽ ڀائيچاري ، ايڪي جي هوا هلائي ڇڏي هئي .هندو ٺورائيءَ ۾ هئا . گرو پنٿ جي سکيا صوفي مت موجب هئي . ڪين پڻ هڪ اخلاقي سهارو مليو ۽ پنجاب بعد گرو نانڪ جي گهٽي ۾ گهٽي مڃتا سنڌ ۾ ٿيڻ لڳي .

هن ماحول ۾ ساميءَ پنهنجي زندگيءَ جو ڳپل حصو امرتسر ۾ گهاريو ۽ هو گرو گرنٿ صاحب کان گهڻو متاثر ٿيو . پر اهو مڃڻو پوندو ته سندس لاڙو فيلسوفيءَ طرف وڌيڪ هو . جو هن پاڻ چيو آهي ' ويدن جي واٽي تو سنڌيءَ م سڻايان ' . سندس شاعريءَ جا مکيه وشيه آهن ، مايا ، ستسنگ ، ۽ پيار .

گيتا ۾ هڪ ڳالهه چيل آهي _ ارجن کي گيان ڏيندي ڀڳوان ڪرشن ، پنهنجو وات کولي سڄي برهمانڊ جي ليلا ڏيکاري ٿو . جنهن موجب هيءَ جيڪو اسان ڏسون ٿا، محسوس ڪريون ٿا ، ان جي ڪابه حقيقي هستي نه آهي . اها آهي مايا_ هڪ ڏيک آهي . هڪ دفعو اها ڳالهه قبول ڪجي ته هڪ لازمي سوال اٿي ٿو ته جيڪڏهن سڀ مايا آهي ته ڇو آهي ؟ اهڙي حالت ۾ انسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي ؟ وري گهاٽي جي ڏاند جيان جتان شروعات

ڪٿي هٿي ، اتي جو اتي اچي پهتاسين . پر زندگيءَ کي هڪ وهڪ آهي ، پرواهہ جي تک آهي ، سج ، چنڊ ، تارا هلن پيا ، ڪجهہ بہ بيهي ڪونہ ٿو ، تنهن ڪري انسان کي پڻ هلڻو آهي ۽ ان کي مقصد ڏيڻو آهي . اهو آهي هن سڄي مايا جي پنيان حقيقت . سچ ، طاقت جي ڳولها .... ايشور جي ڳولها ....آخري ميلاپ اهو هڪ مقصد بڻجي پوي .... ۽ آخر منزلون طئہ ڪندو ، هلندو الڳ الڳ رستا اختيار ڪندو ، انسان اهڙي متاهين منزل تي رسي جو آخر کيس محسوس ٿئي تہ جو ڳولهي رهيو هو اهو پاڻ ئي آهي ، اهو ايشور سندس اندر ۾ آهي ، کيس اهڙي ڪشالي بعد اهو سڀ جاڻي مايوسي ٿيندي يا کيس آنند ملندو .... نہ هو تہ هنن غم ۽ خوشي ۽ سيني متضاد جذبن کان متيرو ٿي ويندو ۽ هن مسافريءَ جي الڳ الڳ منزلن ۽ دؤرن ۾ هلندي متضاد ملهن ، صحيح ، غلط ، اڇو ڪارو وغيرهہ جا سوال تہ ايندا ئي تہ .... ۽ اهو سفر هر ڪنهن جو پنهنجو نجي آهي ، شخصي آهي ، ملهن ۽ روحانيت جي ڳالهہ جو ڪنهن سماج يا مذهب جي رسمي ڍانچي سان پري جو واسطو آهي .

اسان جي قوم هندستان ۾ تاريخ جي وڪڙ ۾ اچي ويئي آهي ۽ پنهنجي ٻن پيڙهين کي پنهنجي انمول ورثي کان وانجهي رکيو اٿائين ، يا چئجي تہ هو لاوارث ٿي ويا آهن ۽ ٻولي وڃائي ويٺا آهن . اهو تمام ضروري آهي تہ ٻي ٻوليءَ ۾ ئي سهين کين پنهنجي ورثي جي جهلڪ پسائجي ، جو ان مان سندن اڄ وڃي . ڪجهہ وڌيڪ ڄاڻڻ جي خواهش سندن من ۾ پيدا ٿئي ۽ ائين پنهنجي ٻولي ۽ ساهت ڏانهن موٽي جڙي وڃن .

ڪيمن يو . مولاڻيءَ ساميءَ جي سلوڪن جو هندي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري پنهنجو تاريخي فرض نباهيو آهي . مان کيس مبارڪون ٿو ڏيان .

(نوٽ : شري ڪيمن يو. مولاڻيءَ جي ڪتاب " سامي ڪي شلوڪ " (هنديءَ ۾ ترجمو) جي مهاڳ طور لکيل تان – بشڪريہ ڪيمن يو. مولاڻي)

’گهر‘ جي ڳالهه رديفن ذريعي

آدي انسان غفائن ۾ چتر ڇو ڪڍيا ؟ ڪنهن جا پير وڻن جي پتن جي تال تي ڇو ڪڇيا ؟ ڪنهن جي چپن تي جهرڻن جي آواز سان ڳنڍ آلاپ ڇو آيو ؟ ڪنهن آدي گيت ڪيئن ، ڪهڙو ۽ ڇو ڳايو ؟ اهي سڀ سوال ايترا ئي ڪهنا آهن ، جيترو انسان خود . ڪوبہ انسان ان جو خاطرخواهہ جواب نہ ڏيئي سگهيو آهي . ائين ساهت بابت پڻ انيڪ سوال جواب آهن . آخر ڪو ساهت پڙهي ڇو ٿو ؟ گهڻا ئي جواب آهن . مون وٽ هڪ ئي جواب آهي . مان ڇو پڙهندو آهيان . مان هڪ شخصي جواب ڏيڻ چاهيندس . مان ساهت ان ڪري پڙهندو آهيان تہ جيئن مان پنهنجي آس پاس جي دنيا مان ڪٽجي هڪ الڳ نموني نئين دنيا سان جڙي سگهان ۽ مان نئين دنيا سان جڙي ويندو آهيان . ڪڏهن ڪنهن مبهم جذبي ۽ خيال جا تز لفظ ملي ويندا اٿم . ڪڏهن ڪا ڪلپنا ، ڪو خيال ذهن جي ڪنهن اونداهي يا اڻ ڇاتل ڪنڊ ڪي وڄ جي چمڪاٽ جي شعاع سان روشن ڪري ويندو آهي . ڪڏهن نوان احساس محسوس ڪندو آهيان . ڪڏهن ڪو خيال ، ڪي نظارا ، ڪي انيو مون ڪي ايترو هلڪو ڪري ڇڏيندا آهن جو مان هن زمين کان پاڻ کي ڪجهہ مٿيرو سمجهندو آهيان ۽ اهو سڀ مان مائيندو آهيان .

ٻہ پل پنهنجي لاءِ بچائي رکون ،
ڏکيا سچ سليون ، شاعري پڻ چڻون .

واسديو موهيءَ جي غزلن ۾ مون اهو سڀ يا ڪجهہ پاتو آهي ، تنهن ڪري مان واسديو موهيءَ جا غزل مائيندو آهيان . شعوري سطح تي واسديو موهي ءَ جا غزل ، سندس انداز — بيان / ٻوليءَ جي تخليقي طور ڪم آڻڻ جي فن ۾ رديفن جي نئين نموني استعمال ڏانهن ڌيان ڇڪائين ٿا .

مون کي شاعريءَ جي علم عروض جي ڪتابن جي ، انهن جي حوالن جي ڏهرائڻ جي ضرورت نہ آهي . انهن رديفن بابت ڇا لکيو آهي ، ڪٿان آيو ، اهي سڀ تفصيل تہ مان نٿو ڄاڻان ، پر اهو ضرور آهي تہ لوڪ گيتن/ گيتن ۾ ڏهراءُ ٿيندو آهي ، جنهن کي گيت جو ورجاءُ (رفرين) ڪري سڏيندا آهن ۽ چاڪاڻ تہ غزل پڻ گهڻو تڻو ڳايو ويندو هو ، پر ان ۾ اها رفرين يا ورجاءُ واري چيز سسي هڪ رديف تي پيئي آهي. قافئي طور اڪر ۽ ان جو استعمال ايتري ڪاريگريءَ سان ڪيو ويندو هو جيئن اها هڪ ڳهٽي طور ڪم اچي . اٿين جڏهن غزل جي ڳائڻ جو مفهوم گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ غزل هڪ مڪمل خيال جي دلفريب اظهار طور خلقڻ لڳو تہ لفظن جي تڪراءُ ، ترڪيبن ، ربط ، ڇهبڪ بندي جهڙن اوزارن جو استعمال ٿيڻ لڳو ۽ رديف ذري گهٽ غزل مان غائب ٿي ويو ۽ مشاعرن ۾ تہ معتبر شاعر ترنم ۾ شعر چوڻ پڻ هڪ عيب سمجهندا هئا . اهو ماحول گهڻوئي وقت رهيو . البت هن دؤر ۾ ڪي مسلسل غزل جا تجربا پڻ ٿيندا رهيا ، پر اهي پڻ قافيي سان نباهيندا هئا .

هن پس منظر ۾ واسديو موهيءَ رديف کي هڪ نئين انداز ۾ پيش ڪيو آهي . سندس غزل ۾ رديف صرف هڪ ڳهٽو نہ آهي ؛ پر هڪ لفظ يا لفظن جي مجموعي کي ڳنڍي هڪ هيري جيان تراشيو آهي ۽ ان هيري جي هر ڪنڊ کي مرڪز بڻائي _ ان آتما کي سرير ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي جو ڪڏهن نئون اڇوتو احساس آهي ، ڪو ڪڏهن خيال جو ڇهاءُ تہ ڪڏهن ڪو مبهم اشارو

جيتري قدر ٻوليءَ جي تخليقي استعمال جو سوال آهي ، واسديو موهيءَ جي ٻولي ٻن سطحن تي ڏيان ڇڪائي ٿي . ٻولي سڌي سنواٽي ، بنا جهوبي ۽ پنهنجي رواجي ۽ سهج نموني لکجي . نثر کي وڌيڪ ويجهي هجي . ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ ڪبير ۽ شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ گهڻائي مثال ملندا . واسديو موهي پڻ هن ڏس ۾ شعوري طور قدم کنيو ٿو ڏسجي .(مثال اڳتي) . ٻي خوبي جيڪا هن جي آهي ڪائناتي وستن ۾ حواسن جي مٽا سٽا ، جتي گل ڳائيندا آهن . خاموشي خوشبوءِ ڦهلائيندي آهي ، روشني ڇهندي آهي ، تارا پيرن ۾ وچڙندا آهن . ان جا پڻ ڪيترا مثال واسديو موهيءَ جي غزلن ۾ جابجا ملندا .

سندس غزلن ۾ سنڌ جي ساروڻي ، ڳوٺ ، سرحد ، ندي ، ٻولي (الف) جي حوالي سان ۽ سنڌيت جي پاڙ کي ڦولهڻ جي جستجو هڪ مکيہ پهلو آهي . ڪيترن ئي غزلن ۾ تہ ڪردار پڻ آهن . جو سج بہ ٿي سگهي ٿو ، ڪو ٻوڙو پڻ ٿي سگهي ٿو ، سمنڊ ۽ چنڊ پڻ ٿي

سگهي ٿو . مڪمل غزل انهن جي الڳالڳ اپنيه ۾ مدرائن تي آهي _ جڻ غزل نه ۾ هڪ ترت جو تاثر هجي.

موهيءَ جو مجموعو ' ڇهنب ۾ ڪڪ ' گهر جي تلاش کي نذر ڪيل آهي . سندس غزلن مان هن تلاش جو سفر هن ريت آهي . گهر هن لاءِ سنڌ جي علامت آهي . پاڙن ڳولهڻ جي جستجو آهي. ٻوليءَ ۾ مٽيءَ سان لڳاءُ آهي :

پرائين شين کي ڏسي خوش ٿئي ٿو،
جڏهن ڳوٺ مان ڪواڇي خوش ٿئي ٿو.

مٽيءَ ۾ جذب ڪي سڏڪا ٻڌائيندو،
غزل جو سنڌ وارن تي لکيل آهي. (8)

جڏهن دبئيءَ ۾ نارائڻ شيام ، تنوير عباسي ، موتي پرڪاش ، گوپ ' ڪمل ' جي منهنجي گهر ۾ شعر و شاعريءَ جي مختصر محفل ٿي ۽ رهاڻيون ٿيون ، اهو آزمودو موهيءَ جي قلم مان هن ريت ظاهر ٿيو :

ڪلڪندي لهر سان ملي جڻ لهر،
هند ۾ سنڌ شعر جون گونجون. (2)

۽

نه وڇوڙي نه پيار جي ڪا ڳالهه،
سنڌ چوندي ٿي جو دليون سڏڪيون. (31)

ڪيترا ئي سال هو دل ۾ هڪ مايوسيءَ جو احساس ڍوئيندو رهيو . ڀارت ۾ سنڌين جي سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌيت بابت بي رخيءَ تي ارمان ڪندو رهيو ۽ چيائين :

هاڻي ليٽيل نظر اچي ٿو الف،
ان کي سنڌي بہ خال ٿو ڀانئي.

هو سپنن جي دنيا ٺو خلقي ۽ ڏسي ٿو ' منهنجو ڳوٺ ڇير '

ڏڏڙيل سج زمين ڇهي ، هڪلون ڏنار جون ،
ٽن ٽن سان ڳائيون موٽن ، منهنجو ڳوٺ ڇير .

اڻين سڄي غزل جا بند پيرن ۾ ڇير پائي سڄي ڳوٺ ۾ جهومڻ ٿا شروع ڪن . سندس رديف ' گهر لڳندو ' جو هر هڪ شعر هڪ سڄو ماحول پيدا ٿو ڪري :

آرتي ، رنگ ، مناٿي ، ڪل ڪل ،
ڪوبہ ڏڻ ٻڌجي پوان گهر لڳندو.

' ڪيم ڇو ' ، ' ڪئسي هو ' ، ' تون ڪيئن آهين ' ،
ڪنهن بہ ڌرتيءَ تي ٻڌان گهر لڳندو .

هڪ ٻئي غزل جو رديف آهي ' جهنگ ۾ ' . هاڻي هن ڪهڙي خوبصورتيءَ سان اهڙي غير رواجي رديف سان غير رواجي طرح نباهيو آهي :

ڪيڏو ڳالهائن ٿا هڪ ٻئي سان پکي ،
هڪ بہ ناهي شهر جو ڪو جهنگ ۾ .

(ظاهر آهي تہ شهر ۾ ڪوئي ڪنهن سان ڳالهائي ئي نٿو .)

هڪ هرڻ آهي جو ڊڪندو ئو رهي ،
ڪهڙي ڪهڙي ڊپ ڪان بچندو جهنگ ۾ .
(فراريت ، بيسود آهي .)

’جهنگ ۾ ‘ رديف جو اهڙو واهپو پنهنجي انداز ۾ انوکوئي آهي .

موهيءَ جو هڪ غزل آهي ، جنهن جو رديف آهي ’ نانگ ‘ ۽ هن ڪنهن چترڪار جيان نانگ جا ڪيترائي نقش پيش ڪيا آهن . شيخ اياز جي هڪ گيت ۾ ’نانگ ‘ جو ذڪر سجهيم ٿو ، پر سڄو سارو غزل نانگ تي لکي هڪ ڪردار جيان پيش ڪرڻ جي جريت موهيءَ ئي ڪئي آهي .

شيش گهر ۾ اڪيلي سپ جو چرڻ ،
هرطرف ڪان اچي وڃي ٿو نانگ.

ويڙهجي ويلوشو جي گردن جي ،
حوصلو ڪيڏو ڏس رکي ٿو نانگ.

واسديو موهيءَ ’ پٿر ‘ رديف سان شهر جي فسادي ماحول کي مهارت سان چٽيوآهي :

شهر ۾ هو حراس ، مينهن وسيو ،
باهه سان گڏ ، هو وڏ ڦڙو پٿر.

هيٺيون شعر هڪ جهوني فلم ، ’نشانت ‘ جي آخرين شاٽ جي يادگيري ڏياري ٿو ته ڪيئن ظلم خلاف پٿر هڻڻ سان پنهنجي غصي کي ظاهر ٿو ڪري :

رت وهيو پٽي مٽي مان ناڪر جي ،
ڳوٺ جي ٻار هو هنيو پٿر .

ڪجهه سال اڳ گجرات ۾ زلزلو آيو. ڪيتري تباهي ٿي ۽ واسديو جي قلم مان هڪ غزل نڪتو، جنهن جو رديف آهي ' بستي ' :

ڏار ڏرتي، ڦٽي ويئي ڌرتي،
ڦارون ڦارون ڪئي ويئي ڌرتي.

۽ ان حادثي بعد شروع ٿي سرڪاري ڪاروائي _ گهٽي هاء گهوڙا ڪري سڄي دنيا امن مدد حاصل ڪئي ويئي ۽ زميني حقيقت :

گهڻگهرا ڪيترا ٿيا پيدا،
بس پني تي ڇٽي وئي ڌرتي.

پر هن زندگيءَ ۽ موت جي گهڙيءَ ۾ پڻ پنهنجي جذبي جي گهراين کي هو لڪائي نه سگهي. آخر غزل اچي ٿو ۽ پاڻ سان ڪٺي تو اچي مارئيءَ جو حوالو :

ڪيئن پنهنجي مٽي وساري ڪو،
ڇمندي ڌرتي، وسي ويئي بستي.

موهيءَ ڪن غير جاندار شين کي رديف ذريعي هڪ انوکي شخصيت بخشي آهي. انهن کي زندگيءَ جي الڳ الڳ رديفن سان ڳنڍيو آهي.

اپ ڪيڙي، پنهنجن سان مرڪي،
ڏيئو ناري، سڄ وينو آ.

پيشانيءَ جي مرڪ لڪي ڪئن،
جڳ سينگاري سڄ وينو آ.

غير جاندار شين جو سلسلو جاري رکجي ۽ هن سلسلي جي آخرين غزل جو رديف آهي ’ چانئٺ تي ‘. صرف رديف بابت سوچڻ سان هن چانئٺ سان لاڳو ڪيترين ئي ڳالهين/ شين/نظارن جو تصور ڪري ٿو سگهجي !

هوءِ پروليءِ جيان ڪري ورتاءِ،
هرڪو جذبو رهيس چانئٺ تي.

واسديو موهيءَ غزلن ۾ ڪي ڪردار پڻ خلقيا آهن. سندس هڪ غزل ۾ هڪ ’ ٻڍو‘ ڪردار رديف طور آهي. هن زماني ۾ ’ ٻڍي ۽ ٻڍاپي ‘ جون گهڻ ڪندون ڪيفيتون چٽيون ويون آهن :

واڻ جي ڪٽ چڪي ٿو ٻڍو،
سوچ ۾ ننڊ اٿي ٿو ٻڍو.

گهر مداريءَ جو ڪو کيل ٿيو،
آ گرين تي نچي ٿو ٻڍو.

هتي آ گرين تي نچڻ جو اصطلاح خوبصورتيءَ سان اٿيو ويو آهي، ’ ٻڍي ‘ جي لاچاريءَ ۽ بي وسيءَ جو چٽر ٿو چٽي. گوپ ڪمل لاءِ لکي ٿو:

شهر ساري ۾ پتيون چٽندو آ،
پاڻ اڳيان شيشو جهلي ٻهندو آ.

موهن گيهانيءَ لاءِ لکي ٿو :
دڙي سان سڱ پلائيندو، لڄي ٿيندو،
پو موهن ڪيئن سڏائيندو، لڄي ٿيندو.

۽

پٽيون اوڇيون ڪري گهر اڏائيندو،
ڪو آڪيرو ڦتائيندو لڄي ٿيندو.

واسديو موهيءَ هڪ ڪردار خلقيو آهي ’ مٺڪو ‘ .سندس آزاد ڪوتائن جو سڄو ڪتاب مٺڪوءَ کي ڪٺي لکيو ويو آهي . مٺڪو هڪ ڳوناٺو شهر ۾ پنهنجي محنت وڪڻڻ جي مقصد سان اچي ٿو . شهر جي بي رخي ، شهر جي ڪنورتا ، بي وابستگيءَ پنهنجو رت چوسائيندڙ (ايڪسپلائٽيشن) جي جيئري جاڳندي شڪل آهي مٺڪو اهو ڪتاب هندي ۽ گجراتيءَ ۾ ترجمو ٿي گهڻي ساراهه ماڻي چڪو آهي . مٺڪو ڪردار کي هڪ رديف جيان ڪٺي واسديو هڪ سڄو غزل خلقيو آهي . جڏهن مٺڪو سڄي ڏينهن جو ٿڪل ٿڪجي رات جو پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ اچي ٿو :

روز جي هڻ پٽوڙ ، اونداهه ته به ،
ڪٿن نه سڄ وڪٺي ٿو اچي مٺڪو !

۽ گهروارن کي ڏڍ ڪيئن ٿو ڏيندو رهي _ مل ۾ اسٽرائيڪ آهي .پيٽ خالي آهي :

چلهه ۽ چمني ٿڌي ، اڳيان ڪارڌ ،
’ مان مڃي ۾ ‘ لکي ڪلي مٺڪو !

واسديو موهيءَ جي شاعري خاص ڪري غزل جهڙي ڪهني گهاڙيٽي ۾ هڪ نئين سرشٽي پيدا ڪرڻ جو انجام ڪٺي آئي آهي .

وري به چوندس ته منهنجي هيءَ ڪاوش بيسود آهي ، ڇاڪاڻ ته واسديو موهيءَ جي شاعري پڙهي ماڻڻ جي وٿ آهي نه ڪ ڪنهن تشريح يا بحث مباحثي جي .

هتي وٽي وٽي گهڻو وقت ٿيو ،
تڪا آهيون ، هل هاٺي گهر ٿا هلون .

(’ ڪونج ‘ جي واسديو موهي خاص انڪ لاءِ لکيل — بشڪريه ’ ڪونج ‘)

دبئيءَ جي ادبي ڪلاس ۾ پڙهيل مضمون

1۔ گهرجن ڪردار۔ آڪاٽين لاءِ

2۔ ياهو......ياهو

3۔ سنڌي ٻانڪ جي پڪار

4۔ آتم ڪٿا هڪ چمچي جي

5۔ زمانو خراب آهي

6۔ ڳانءِ جي ڳوڙها

7۔ نالي ۾ ڇا آهي؟

8۔ اسان جي ٻولي!

گهرجن ڪردار _ آڪاڻين لاءِ

مون ڪي هڪ آڪاڻي لکڻي آهي . چون ٿا تہ آڪاڻيءَ ۾ آڪاڻي نہ هئڻ گهرجي . اهو تہ تمام جهونو نمونو آهي . پر مون کي آڪاڻي لکڻي آهي . فڪشن تہ پيا بدليا. لفظن مان معنيٰ ڪيئن ڪڍي سگهبي . آڪاڻيءَ مان آڪاڻي ڪيئن ڪڍي ڇڏي سگهبي . پر مان جيئن اڄ تائين جيئن آڪاڻي لکي ويٺي آهي ائين لکندس تہ جهوني زماني جو ليکڪ ڳڻيو ويندس . مون کي ڪرڻ نئون ليکڪ . نئين چيتنا وارو ليکڪ قبول نہ ڪندو . هونءَ تہ چيتنا هر ڪنهن جي پنهنجي آزمودي مان ٿيندي آهي . شهر ۾ وڪامجندڙ هر چيز تي جيئن مئنيوفيڪچر جي تاريخ ۽ ايڪسپائريءَ جي تاريخ جو ليبل لڳو آهي . اهڙيءَ طرح چيتنا جي ڪا ايڪسپائريءَ جي تاريخ بہ آهي ڇا ؟ مون کي نون ليکڪن کان گهڻو ئي ڪجهہ سکڻو پوندو . پر ڪيتري ڪوشش جي باوجود وزن منهنجي پڪڙ ۾ نہ اچي سگهيو . ڇاڪاڻ تہ استاد وزن جو مطلب اهو سمجهايو تہ هڪ ماترا جو مطلب هڪ ساهہ کڻڻ جي وٿي آهي ۽ منهنجو ساهہ ڪڏهن بہ ساڳي رفتار سان نہ هليو آهي . اڪثر ڊپ ۾ رهندو آهيان . جڻ ساهہ سدائين مٺ ۾ هوندو اٿم ۽ سياڻن جو چوڻ آهي تہ مٺ پيڙيائي ڀلي . پر يا وزن هٿ اچي يا ساهہ پر ساهہ هر ڪنهن کي پيارو ٿيندو آهي . تنهن ڪري وزن تان هٿ ڪنيو اٿم ۽ هٿ ۾ وزن سدائين آهي . اها ئي ڳالهہ آهي .

ڇڏيو ان ڳالهہ کي . ها آڪاڻيءَ کي ڳالهہ پڻ چوندا آهن . جيتوڻيڪ ڳالهيرٽ تيڻ سيتا جي خلاف آهي . پر مون واعدو جو ڪيو آهي سو آڪاڻي تہ ٻڌائڻي پوندي . واعدو نہ پاڙيندس تہ اوهان ڇا جو ڇا سوچيندا .... هونءَ ڪرشن پڻ گيتا ۾ ارجن کي چيو آهي تہ من جي

رفتار تي ڪنهن چڱي ڀلي جو قابو پائڻ سولو ڪم ڪونہ آهي. اسان سڀ خبر نہ آهي ڇا جو ڇا سوچيندا آهيون. اسان کي ڪو اختيار آهي ڇا ؟ هونءَ تہ هرڪو خود مختيار آهي، پر آهي ڪو، جو خود مختيار نہ هجي ؟ اسان هر ڳالهہ ۾ ڪنهن نہ ڪنهن جا محتاج تہ آهيون ئي. هن آڪاٽيءَ جي ڪٿي ڳالهہ وئي. اوهان پڙهڻ پڙهڻ کان انڪاري ٿيو تہ ڪو آڪاٽيءَ کي وجود آهي ؟

ائين ڳالهيون تہ تمام گهڻيون ٿينديون آهن. ڳالهين کان گهڻا ۽ ڳرا الزام ٿيندا آهن، پر تنهن هوندي بہ مان اوهان کي آڪاٽي پڙهائڻ کان سواءِ ڪيئن رهي سگهندس. مون کي خبر آهي تہ اوهان ڇا ٿا سوچيو. اهو ڪو آڪاٽي پڙهائڻ جو نمونو تہ نہ آهي. مان مڃان ٿو تہ اهو آڪاٽي پڙهائڻ جو نمونو نہ آهي، پر مان ليکڪ آهيان. هونءَ ليکڪن جي ڪيسن ۾ ڪردار پيا هوندا آهن ۽ انهن ڪيسن ۾ ڪجهہ گجر مجر ريڪائن جا پنا پڻ هوندا آهن. هو رانديڪن جيان پنن جي گجر مجر ريڪائن تي لفظن کي هلائيندا. ڪٿي ڪو نئون رستو ملين تہ ٽڙي پوندا، پنهنجي پني پاڻ ڀريندا، پاڙي وارن کي گهرائي پني ڀرائيندا ۽ وڏي حال ۾ ڪتاب جو مهورت ڪري نہ سمجهہ ۾ ايندڙ لفظن جي پرمار وسڪي ۽ ڪاڪٽيل تي ڪندا. مون وٽ اهو سڀ ڪجهہ نہ آهي. مون کي ڀرين ڪردار ڳولهڻا پوندا. اهي هوندا هن سماج ۾ ئي آهن. مان گهڻوئي ڪين پنهنجو ڪريان. ڪيترا لفظ سيکاريان، پر آخر هو مون مٿان حاوي ٿي ويندا آهن. لفظ معنئ ٿي ٻي ڇڏائيندا آهن ۽ مون تي قهر ڪري ويندا آهن. مان پني تي ڪي ليڪون ڪڍان مس تہ دماغ ۾ وري ٻيون ليڪون ابرن. دماغ مان رموٽ ڪنٽرول وانگر ڪيترا ئي اشارا ڪريان، ڪردار انهن ريڪائن کان اڳتي نڪري ويندا آهن.

مون کي معاف ڪجو. هاڻي مان اشتهار ٿو ڏيان. جيئن ئي موزون ڪردار مليا، آڪاٽي اوهان کي ضرور پڙهائيندس. اهو منهنجو واعدو آهي.

گهرجن ڪهاڻين لاءِ ڪردار

جيئن سنڌي ليکڪ بڻجڻ لاءِ ڪنهن بہ شرط يا لياقت جي ضرورت نہ آهي، تنهن ڪري ڪردار پڻ احساس ڪمتريءَ کان نجات محسوس ڪن. ڪنهن بہ قسم جو شرط ۽ ڪنهن بہ لياقت جي يا سفارش جي ضرورت نہ سمجهن.

ياهو..... ياهو

" ياهو .... چاهي ڪوئي مجهي جهنگلي ڪهي .... " اهو گيت اسان جي زماني ۾ پيار چٺوس ، محبت چٺوس ، ڪٿي عشق سمجهو ، جي اظهار ڪرڻ جو طريقو هو . پر اسان مڊل ڪلاس ماڻهو برفاني پهاڙن تي ڪٿي ٿي وڃي سگهياسين . اڻين پاڻ کي ته جهنگلي جوائڻ کان وانجهيل ئي رهڻو پيو ۽ وري سدائين اهو ڊپ ته آخر گڏيل ڪٽنب ۾ پاتي ، پاڙي وارا ۽ اسڪول جا شاگرد ، ماستر جا چوندا ! هاءِ ڙي زمانا — سدائين تنهنجي ڊپ جي پاڇي هيٺ جيئڙو تو رهڻو پيو .

پيار جي اظهار جو نمونو وقت پٺي ڪيئن نه بدلجي ويو آهي . هاڻي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڊاڪٽريٽ ڪرڻ جي عمر ۽ وقت نه رهيو آهي ، نه ته هن وشيه کي ڪٿي پي ايچ . ڊي .ٿيان ها . عشق/ محبت/ پيار جو ڊاڪٽر . گهر ڀاهران سدائين نوجوانن ۽ نوجوانڙين جو ميڙ آکو لڳو پيو هجي ها ! ڪيڏو نه سکدايڪ خيال ! پر حقيقت ۾ اڄ جي نوجوانن کي اهڙي ڊاڪٽر جي ضرورت ئي نه آهي . هو جمندي ڄام آهن .اهو ڪو پيو وقت هو جڏهن عشق جي مارئي کي عشق جو 'مريض' ڪري تصور ڪيو ويندو هو . اڻين مان عشق/ محبت/ پيار سڀ گڏي ويو آهيان . پر عشق/ محبت/ پيار /نينهن ، هنن سيني ۾ ڪيترو نه فرق آهي . جڏهن عشق جو تصور ٿو ڪجي ته ڪنهن حويليءَ جا فانوسا ، غاليچا ۽ صراحي تي ذهن ۾ اچي ، 'محبت' ۾ اردو شاعريءَ جو سڄو ماحول ساقيءَ جي بي رخيءَ تي پريشاني ، زندگيءَ طرف مايوسيءَ ، شڪايت ۽ شڪوي جو عالم اکيان ٿو اچي بيهي 'پيار' لفظ سان ، وڻ ، پهاڙ ، نديون ، سانوڻي رات جا چتر ذهن تي ابرن ٿا . پر 'نينهن' سان اونداهي رات ۾ ڪنهن جهوپڙيءَ اندر ٻرندڙ ڏيئو اکين ۾ روشني ، چپن تي معصوم مرڪ ڦهليل محسوس ٿي ٿئي .

وقت پٽي نينهن ، پيار وغيره جي اظهار جو نمونو پڻ بدلجي ويو . ڪنهن وقت پيار جي اظهار تي بندش ۽ ڪامياب پيار جي نشاني هئي .

’ نهائينءَ ڪان نينهن سڪ منهنجا سپرين ،

سڙي سارو ڏينهن ، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري . ‘

هن نينهن جي نهائينءَ ۾ ڪوڙو سورمو پچي راس ٿي سگهندو هو ۽ اهو نينهن امرتا جي ضمانت هوندو هو.

پوءِ ٻيو وقت آيو . جڏهن فارسيءَ واري عاشق جون ڇهہ نشانيون ظاهر ڪري ٻڌايون :

آهہ سرد ، رنگ زرد ، چشم تر ،

انتظاري ، بي قراري ، دربدر .

گذريل صديءَ ۾ فرانس ۾ ميلن ڪوليا دڪي تي رهڻ جو فئشن هوندو هو . جو دڪي لڳندو هو اهو ئي پيار ڪندڙ ليکيو ويندو هو .

ويهين صديءَ جي ٽئين چوٿين ڏهاڪي ۾ وري ماستر چندر . اکين جي ٻوليءَ جي ڳالهہ ڪئي ، اردو شاعرن اکين جي تيرن ۽ ابرو ڪمان جي فوج آڏو . توبهہ توبهہ ڪري ، جانا گيسيون ۾ ري يا جان ڇڏائي ۽ جان قربان (!) ڪئي .

ڪالهہ ڪالهوڻي ڳالهہ آهي ، صدا پٽي بلند ٿي .

" پيار ڪيا تو ڊرنا ڪيا ،

پيار ڪيا ڪوئي چوري نهين ڪي ،

ڇپ ڇپ آهين ڀرنا ڪيا . "

سائين ، ڪٿي منهنجو نهائينءَ وارو نينهن ۽ ڪٿي وري پيار جا نعرا ! ۽ ياهو... ياهو.....

سيڪسي

ماءِ ايوري ٿنگ از سيڪسي

۽ اڳتي

وري بہ اهو مٺو ’ياهو‘ چڱو هو.

سنڌي پائڪ جي پڪار

اسان جي دوستي عجيب هئي . هو مون کي مامو چوي ۽ مان کيس مامو چوان . حقيقت ۾ اسان جو ڪو رت جو رشتو نہ هو . سالن جا سال نہ گڏجون ۽ جڏهن گڏجون تہ ائين لڳي ڪڏهن جدا ئي نہ ٿيا هئاسين . تنهن ڏينهن گڏيو . ڏاڍو مايوس هو . روئڻهارڪي آواز ۾ چيائين ، ’ يار ، اڄ امان ياد اچي ويئي ‘ .

همدردي ڪندي چيومانس ، ’ مائٽ ڪنهن کان ٿا وسرن ، ڪڏهن نہ ڪڏهن تہ ياد ايندا ئي . ‘ چيائين ، ’ مان تمام ننڍو هوس . اوندهہ کان ڊپ لڳندو هوم . هاڻي بہ لڳندو اٿم . امان کي ڪيل ڏسڻ جو شوق . بابو گهر مان نڪري ۽ هوءَ مون کي وٺي ڪيل تي نڪري . مون کي ڊپ لڳندو هو . مان ضد تي تہ مان نہ هلندس . هوءَ مون کي جنسي چماٽن سان راند ڪرائيندي دبون ڪيندي ڪيل تي وٺي هلندي هئي . منهنجي اکين جي نہ گنگا جمنا ، سڏڪن ۽ زمين تي ليٽڙيون پائڻ جو مٿس ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيندو هو ۽ وري ڊپ اهو ڏيندي هئي تہ پٺهين کي خبر پيئي تہ ڳاڙها مرچ وجهنديسانءِ . ڪيل جو سوچي حراس ۽ ڪنبڻي وٺي ويندي هئي . اهو سڀ سوچي هاڻي پڻ سرير مان سيسات پيو نڪري . ‘

’ پر ماما ، ايتري جهوني ننڍي هوندي جي ڳالهہ ياد ڪري تون هاڻي چو ٿو مايوس ٿين ؟ ‘ مون همدردي ظاهر ڪندي چيو .

هن جي صبر جو جڻ بند ٽٽي پيو . جڏهن آواز نڪتس تہ جڻ ڪنهن نانگ جي ڪکيل جيان دانهن ڪندي چيائين ، ’ يار ، مان ويو هوس پچن بڌڻ ، پر اتي الائي ڇا پئي هليو .

چيائون ٻئي ساهتڪ سيمينار آهي . ڦاسڻ کان پوءِ ڦٿڪڻ ڪهڙو ؟ هرڪو اسٽيج تي اچي واڪا ڪري ، ’سنڌي پڙهو . اسان جو ساهت دنيا جي بهترين ساهت سان برميچي سگهي ٿو . پاڻ ڪونہ آهن . ڪو ڪتاب خريد ڪونہ ٿو ڪري . سنڌي ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ سان سنڌي قوم بچي ويندي . سو مون پڻ جذبي ۾ اچي ڪي ڪتاب خريد ڪيا . ‘

مون چيو . ’اها تہ تو سٺي ڳالهہ ڪئي نہ ؟ ‘

هن رڙ ڪندي چيو ، ’سني ڳالهہ وري ڏوڙ جي ڪيم . پڙهڻ شروع ڪيم تہ مون کي لڳو تہ ڪوئي زوريءَ چماٽون هڻي پڙهڻ تي مجبور ڪري رهيو آهي . ڪيتري ڪوشش ڪيم ، ڪجهہ سمجهہ ۾ ئي نہ پيو اچي . صرف ائين پيو لڳي تہ ڪوئي ڳتڙ کان جهلي ڀاٽيءَ جي ڪنهن بيٺل ديهي ۾ منهنجي سسي وجهي چوي ٿو . ’سنڌي ساهت پڙهہ . پڙهہ .... بس ان تڪليف ڪري امان جي زوريءَ ڪيل تي وڻي وجڻ واري ڳالهہ ياد آئي آهي .‘

همدردي ڪندي چيومانس ، ’پر آخر ڪتاب ۾ اهڙو ڇا هو ؟ ‘

چيائين ، ’ يار ، تو کي تہ خبر آهي ، پاڻ مئٽرڪ تائين ڪيئن آهستي آهستي ڪاهون ڪري پهتاسين . واهہ يار ، اسان جو بہ زمانو هو . شاعر اسان پڻ ڏٺا . اصل ڪوبسر ! اسان جي گهر جي پرسان دربار جو ڀائو گرمکداس هوندو هو . ڇا تہ پڇن ڳائيندو هو . ڪڻاهہ پرساد جي لالچ ۾ مان بہ روز هليو ويندو هوس . جڏهن ڳائيندو هو تہ دک وڄان سندس آواز گهٽجي ويندو هو . اکين مان ڳوڙها ۽ نڪ بہ وهڻ لڳندو هوس . جڏهن تان هٽندو هو تہ سندس ٻڌي وات مان ڪي ڦينگون پڻ نڪرنديون هيون . پر يار ، ڪوي وڏو هو . ويني ويني پڇن تيار . هڪ دفعي ڪا فلم لڳي ، هرڪو پيو ان فلم جو گانو ڳائي . هن ساڳي طرز تي هڪ پڇن تيار ڪيو ۽ سنگت کي جهومائي ڇڏيائين . ڇي : راڌا ڪرشن کي چوي ٿي ، ’ تون منهنجو چمون آن — مان تنهنجي چاشني . ’چاشني ۽ چمونءَ جو رشتو اٽوٽ . (طرز — تو ميرا چاند ، مئن تيري چاندني) سندس پڇنن جون ڪيترين ئي چوُنپڙيون ڇپيل هيون . هي هڪ پڇن مٿان ڪنهن نہ ڪنهن فلمي گيت جي طرز لکيل هوندي هئي . هرڪو پيو پڇن جهونگاريندو هو .‘

ڪڏهن ڪڏهن چنڊ جي ڏينهن پڳت واسو پڻ ٽڪاڻي جي پڌر ۾ اچي پڳت وجهندو هو . نچندو خوب هو ، پر آواز گهگهو هوس . وچ وچ ۾ ڀائو گرمکداس ڏوهيڙا پڻ ڏيندو رهندو هو ۽ جڏهن هو هڪ ٻئي جي ساراهہ ڪري ٽڪجندا هئا تہ ستسنگين کي مزِج

اچي ويندي هئي . هڪ ڏينهن ڪتان ڪو باندر اچي سهڙيو ۽ ڏند شيڪي پڳت صاحب سان گڏ نچڻ لڳو ۽ ڀائو صاحب بود ۾ پرچي جهمريون هڻڻ لڳو ۽ اتي جو اتي شاعري ڪيائين . 'باندر ٿو نچي — ڏسو باندر ٿو نچي .' سائين . سنگت ۾ ٽهڪڙا پئجي ويا هئا . واه جو موڄ متي .

هتي هندستان ۾ سائين . پروفيسر رام پنجواڻي . بلين بلين . ڏاڍي وڏي شڪتي هو . هزارن ۾ خلق هجي جهولي لعل جي ڏني لڳارائيندو ۽ هڪل پيئي پوندي ' تاڙيون ' . پائي . جهولي لعل جي ڏني ۽ تاڙين جو ڦهڪو چا تہ مزو ايندو هو . وري مسخرو اهڙو جو خلق ۾ کل ئي کل ـ سندس اردو شاعريءَ جي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ايندي هئي . پر منجهس ڳوڙهي اندروني روحاني معنىٰ جام هوندي هئي .

تن ڏينهن ۾ بائيسڪوپ يا کيل تي وڃڻ جي موڪل وٺڻي پوندي هئي . موڪل تڏهن ملندي هئي جڏهن بابي کي ٻاڏائي ڪنونس ڪبو هو تہ کيل ڌرمي آهي . يا منجهس ڌرمي سکيا جو ڪو سبق سمايل آهي . کيل تان موٽڻ بعد بابي کي زور ڏيڻ . سربستي آکاڻي ٻڌائڻ ڊائلاگ ۽ گانن جو مسوڏو ٻڌائڻ لازمي هوندو هو . يار . هاڻي جي کيلن جي ڳالهہ الڳ آهي . هن ڪلرواري زماني ۾ چوڪريون لڳنديون تمام سهڻيون آهن . پيو سڀ ٺيو پلو . گانا بہ ڪي سنا ٿين جي ڳائي سگهجن . جيئن هڪ ڪان سو تائين ڳڻپ . چني آئي هئہ . تنهن ڏينهن مون وارو نبو ويو تہ ڪاڪوس ۾ پيو ڳائي .... آئي هئہ — آئي هئہ .

ننڍي هوندي اسڪول ۾ بہ جڏهن ڪا آکاڻي (اسٽوري) لکڻ لاءِ ملندي هئي تہ ماستر جي هدايت هوندي هئي تہ آخر ۾ لکئو آهي ' مورل آف اسٽوري از...' . جيڪڏهن آخري سٽ ۾ اها سکيا نہ رکي ويندي هئي تہ مارڪون ڪٽبيون هيون .

هاڻي هيءَ سنڌي ساهت وري ڪهڙو آهي . هڪ مائي ليکڪا آهي نالو اٿس ڪلا پرڪاش . چون ٿا سنيون آکاڻيون لکندي آهي . سندس آکاڻين جو ڪتاب وٺي آيس . ٻہ آکاڻيون پڙهيون اٿم . منهنجو تہ ڪارو منهن ٿي ويو آهي . هڪ ننڍي چوڪريءَ کي چاچو چڙٻ ٿو ڏئي . هوءَ اها ڳالهہ سالن جا سال سانڍي ٿي رکي . اڙي يار . ٻار مڇ جو وار . جيئن ورائينس ٽيڻ وري. مار تہ ٻار جي سنوار ٿيندي آهي دب دڙڪو تہ ٻار کي ڏبو نہ . جيڪڏهن سڀ ٻار هن چوريءَ وانگر سمڻا ٿيا ۽ ... ڇڏ يار . ٻاڻ کي تہ ڳالهہ سمجهہ ۾ ئي نٿي اچي — آخر اهو سڀ ساهت آهي ؟

وري هو مٿو ماريو مٿي ۾ تيل نٿو وجهي . ان تي آڪاٽي آهي . اڳي ته وارن ۾ چٽي ڪيائي چمڙي رڪائيندا هئا . بادام روغن جي مالش ڪرائيندا هئا . هاڻي وار تيل کان سواءِ اٿيا ! ۽ اها ئي آڪاٽي . ور ور ڇوڪريءَ کي پيو سڏي ته سندس نظر اٿپن وارن تي وڃي . يار ، توبهه لڳي پيئي آهي .

هڪ همراهه انجنير آهي ۽ شاعر پڻ . نالو اٿس گوپ ڪمل . شاعري ڪئي اٿائين 'سرحد تي گل نه پوکبا آهن' . ها سرحد تي گل نه پوکبا . سندس واسطو ڪنهن اتاڙيءَ سان پيو ٿو ڏسجي . سرحدن تي ته جنگيون ٿينديون آهن . مون چيو ڪٿي اها ڪوتا پڙهان . پر مار ! ڳالهه ئي ابتي لڳي پيئي آهي ـــ مطلب اٿس ته سرحدن تي گل ڇو نه پوکجن . آهي نه ابتي کوپڙيءَ وارو ماڻهو . بابا ، اهڙيءَ شاعريءَ کان جانو آهي . گيسي آهي .

هڪ ٻيو شاعر واسديو موهي . ڪتاب لکيو اٿائين 'مٽڪو' . مون سمجهيو ته تڪارام جي اڀنگن وانگر ، ڪي مالها جي مٽڪن وانگر پچن هوندا . ڪنهن اجائي مزور تي خبر نه آهي ڇا ويٺي لکيو اٿائين . اڳي شاعريءَ ۾ هونديون هيون — خوبصورت پريون ، راجڪماريون ، راجڪمار ، هوائي کٽولا ۽ عشق ۽ پيار جون ڳالهيون — پر هن ته شاعريءَ جي نالي جي بي عزتي ڪئي آهي .

هڪ ڪتاب آهي موهن گيهاڻيءَ جو 'پوئٽ پڪڙيندي' ، چون ٿا اها پڻ ڪوتا آهي . حقيقت ۾ هن ڪتاب جو نالو هئڻ کپي 'ڏينهن جو مانارو' . پني جو اجايو زيان ڪيو ويو آهي . سڄو ڪتاب ڏهن ٻارهن صفحن ۾ اچي سگهي ها . شريڪانت صدف جو هڪ ٻيو شاعريءَ جو ڪتاب آهي ، 'ناڱن جا ٻر' . مون پڙهيو ڪونهي . خوف ٿو لڳي .

منهنجا دوست ! منهنجا همدرد ! جنهن جو قسم ڇئين ڪٿان . مان ممبئيءَ کان ڪراچيءَ تائين سمنڊ جي مٿان هلڻ جي جرئت ڪري سگهان ٿو ، پر يار ، سنڌي ساهت کي پڙهڻ جي مون ۾ همت نه آهي . ڪير سنڌي ليکڪن کي چوي 'يارو ! خدا جي واسطي منهنجي اکين تي ڪپڙو ٻڌي ـــ مون کي اونداهي ڪمري ۾ ڪاري ٻلي ڳولهڻ لاءِ مجبور نه ڪريو......'

آتم ڪٿا هڪ چمچي جي

اج من وري ماضيءَ ڏانهن وڃي رهيو آهي . ڪيترين نہ يادگيرين ! جاڻ ٿي نہ هئي تہ من جي سطح ڪي ڇيڙڻ سان ڪيترين ئي ڳالهيون جي ٻنهہ وساري ويلو هوس ، وري ڏوڪي اڳيان ايندين ۽ اظهار پائڻ لاءِ پريشان ڪنديون . پريشاني ، ڊپ ، ۽ سنڌن مان پيدا ٿيل خفي هئڻ جو لڳاتار ۽ بي صبريءَ ڪجهہ بہ مائڻ نہ ڏنو اٿم . ڪجهہ مائڻ لاءِ من جو ٿاٺيڪو هئڻ ضروري آهي ، پر هڪ احساس آهي ، هر ڪن ڪنهن اڻ ڄاتل دٻاو هيٺ 'جلد ، جلد' گذري وڃڻ جو !

مان مائٽن جي ٻچاڙيءَ جو اؤلاد مون ڪان ٻيا ٻاتي گهٽا وڏا جن سان/ ايتري نسبت محسوس نہ ڪيم . منهنجي ٻالپڻ ۾ ٽي شخص اهم جاءِ والارين ٿا . ماءُ _ پيءُ ۽ مون ڪان وڏو ڀاءُ . جيڪو مون ڪان ٽي سال وڏو هو . هاڻي جڏهن سوچيان ٿو تہ منهنجي زندگيءَ جي شروعات ئي رد_ عمل جي سلسلي سان ٿي آهي . منهنجو ڀاءُ وڏو هو تنهن ڪري منهنجي ڀيٽ ۾ طاقتور ۽ ۽ مان ڪمزور . شايد منهنجي پيدا ٿيڻ ڪري سندس حيثيت ڪي لوڏو محسوس ٿيو . تنهن ڪري هو اڳرو (اٺگريسو) ۽ مان نماڻو — هو ڪليل رنگ جو ۽ مان ڪارو . مان ٿورو وڏو ٿيس تہ هن پنهنجي جسماني طاقت جتائڻ جي ڪوشش ڪئي . راندين ۾ حصو وٺندو هو ۽ مون ڪي سدائين اهو احساس ڏياريندو هو تہ مان ڪمزور ۽ گيدي آهيان ، تنهن ڪري مون جسماني ورزش ڏانهن ايترو ڌيان نہ ڏيئي پاڻ ڪي دماغي طور سرس ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي . سدائين اسڪول ۾ وقت تي وڃڻ لڳس . سنو ٻار ٿي رهڻ جي ڪوشش ڪيم . هو سنگهہ جي شاخا ۾ ويندو هو . جنهن جي فلاسافي اڳرائيءَ (اٺگريشن)

تي ٻڌل هئي ۽ مان وري ڪانگريس جي سيوا دل ۾ وِسي . جنهن جي فيلسوفي اهنسا جي متي تي ٻڌل هئي .

جڏهن تمام ننڍو هوس تڏهن سندس مار ڪان منهنجو پيءُ ٿي مون کي بچائيندو هو ۽ مون کي خبر نه آهي . احساس ڪڏهن ٿيو ته بابا مون کي بچائي سگهندو . تنهن ڪري مون دل و جان سان بابا سامهون سرخرو ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي . مون اهو طئه ڪيو ته ڪندس اهو جيڪو بابا کي وڻندو . ڳالهائيندس اهو جيڪو بابا کي وڻندو . راند ڪندس نه پاءُ ڪان هارائيندس ۽ ذلت سهڻي پوندي ۽ بابا کان الڳ ٿي ويندس . تنهن ڪري بابا سان ٿي پنڌ ڪرڻ وڃڻو آهي . بابا جي معمولي ناراضگي منهنجي من ۾ غير سلامتيءَ جي احساس جو بڻڻ دبائيندي هئي ۽ مان پريشان ٿي ويندو هوس . اها فطرت هاڻي به هلندي اچي . ڪنهن طاقتور شخصيت جي پاڇي ۾ پاڻ کي محفوظ سمجهندو آهيان . تنهن ڪري سندس پاڇي کان ٻاهر نڪرڻ جي جرئت نه ڪئي اٿم .

سو هن پس منظر ۾ شروع ۾ مان بابا جو چمچو ٿيس . پر اهو چمچو لفظ تڏهن مروج نه هو . اهو به زمانو هو جڏهن چمچو سچ پچ چمچو ليکيو ويندو هو . پر اڄ جي مفهوم موجب مان جڻ پيدائشي چمچو آهيان . اها ڳالهه مڃڻ ۾ مون کي اعتراض ٿيڻ نه گهرجي . هر ڪو رشتو ٻه طرفو ٿيندو آهي . چمچي جي رشتي جو ٻيو چوڙ وات آهي . اٿين هڪ طرف ڪمزور نه ٻئي طرف زوراور هئڻ ضروري آهي . هڪ جو ڪم آهي ڏيڻ ۽ ٻئي جو ڪم آهي قبولڻ . سو هن رشتي ۾ جيڪا ٽلت آهي اها طاقت طرف آهي . ڪڏهن ڪڏهن ڪو چمچو وڏيڪ ۽ وڏي طاقت وارو ٿيندو آهي ۽ ڪو گهٽ ۽ ننڍي طاقت وارو جو اها نه پنهنجي پنهنجي قسمت آهي ۽ جڏهن ننڍي طاقت وارا چمچا وڏي طاقتور تائين نه پهچي سگهندا آهن نه نفرت ۽ خنديءَ وچان ڪار ڪائيندا وتندا آهن . " سالو چمچو ! " ۽ اٿين خبر نه آهي ته چو سالي ۽ پيٽيوئي جي رشتي ۾ ٻڻ سالو لفظ نفرت جي اظهار لاءِ ڳار طور ڪم ايندو آهي ؟ هتي به هڪ وٺڻ وارو ۽ هڪ ڏيڻ وارو هوندو آهي ۽ وٺڻ وارو پنهنجي طاقت جتائڻ چاهيندو آهي . تنهن ڪري شايد اٿين آهي . ڪيترا ايرڪا ۽ ڪيني وچان چوندا آهن . شينهن جو پچ ٿيڻ کان ڪتي جو وات ٿيڻ بهتر آهي . جيتوڻيڪ عالم آشڪار آهي ته ڪتي جو پچ نه آخر ڪتي جو پچ ٿيندو آهي ۽ شينهن جي ماپ سندس پچ سميت ڳڻبي آهي .

جيئن هر ڪنهن رشتي سان آهي ، اهو رول سدائين ساڳيو نہ رهندو آهي . ڦرندڙ گهرندڙ رول آهي . ڪڏهن وات پڻ چمچو ٿي پوندو آهي ۽ ڪٽي چمچو وات . سوال آهي طاقت جي ميزان جو. سڄي راڄنيتيءَ جو ڍانچو ۽ آفيسر شاهيءَ جو سرشتو چمچاگيريءَ جي هن نيتيءَ جي اصول تي ٻڌل آهي. هن سڄي سرشتي جي ڪاميابيءَ جو راز هن منتر ۾ آهي .

ڪڏهن ٿجي چمچو ، ڪڏهن ٿجي وات ،

ڪر هيٺن ڪي مات ، تہ نانءُ ٿئي وڏ وڏيري ۾ .

اها ٻي ڳالهہ آهي تہ ڪو چانديءَ جو چمچو ، ڪو اسٽيل جو ۽ ڪو وري ايليميونم جو يا ڪاڄ جو . اها هڪ اهم عالم آشڪار حقيقت آهي تہ سنڌي دماغ انسان ذات کي ٻہ شيون ڏنيون آهن ۽ انهن بنيادي شين کي ڇڏي ٽين شئہ انسان ذات حاصل نہ ڪري سگهي آهي . اڳتي نہ وڌي سگهي آهي . هڪ آهي ڦيٿو ۽ ٻيو ايڪسچينج يا ڪرنسي يا پئسي جو مفهوم . انسان ذات اڃا پئي لوڙي . اها ٻي ڳالهہ آهي تہ منهنجي ڄاڻ موجب مصر جي آثار قديم جي ڄاڻن کي فروهن جي مقبرن مان جيڪي شيون لڌيون آهن ، انهن ۾ چمچي جو ذڪر ڪٿي ڪونهي، پر اهو انومان ضرور آهي تہ موهن جي دڙي ۾ جيڪڏهن چمچو نہ مليو آهي هئڻ ضرور کپي ، ڇاڪاڻ تہ ويدن جي رچنا سنڌوءَ جي ڪناري تي ٿي آهي ۽ آريہ لوڪ هون ڪرڻ وقت ' سواها ' چوندي جيڪو گيهہ وجهندا هئا ، اهو تہ ضرور چمچي سان وجهندا هوندا . تنهن ڪري انومان اهو ڪرڻ کپي تہ چمچو پڻ سنڌي جينيس جي پيدائش آهي .

منهنجا دوست ! منهنجا همدرد ! منهنجا سائين مان هڪ تاريخي سلسلي جو پيدائشي چمچو آهيان . مان انهن مان آهيان جن جو نالو تاريخ ۾ نہ ايندو آهي . مان صرف ڪاميابين ۽ ناڪامياين ۾ هڪ ڪڙي آهيان . چيهہ نہ آهيان . ڏيئي جي وٽ ۽ تيل ٿي سگهان ٿو پر شعاءُ نہ . هلچلن جا قدم ٻڌجي سگهان ٿو پر تلڪ ۽ گل قبول ڪندڙ سر نہ .

مان گهڻن ئي وقتن تي يا ساڳئي وقت ڪيترن جو چمچو رهيو آهيان . نالا انيڪ آهن . هاڻي في الحال تہ مان ڪنڌ جي ٻرنيءَ ۾ پيل چمچو آهيان ۽ انتظار اٿم تہ ڪي ٻيا ماٺهو ڪنڌ ڪائين.

زمانو خراب آهي

هيءَ ڪٿا ٻنڊل ۾ ٻڌايل ڳالهه نہ آهي. اکين ڏٺل ۽ ڪنن ٻڌل ڳالهه آهي. هڪ ٻار لاڏ وچان ماءُ جي گود ۾ ٿو وهي ۽ ٻار جي مٽي تي ممتا جو هٿ گهمائڻ ٻدران ۽ پڇڻ ٻدران تہ ڪيس ڪهڙي شئہ جي ضرورت آهي. ماءُ پڇيس ٿي ٽماٽي جي اسپيلنگ ٻڌاءِ. ٻار جو منهن ڪومائجي ٿو وڃي. ڪيس ٽماٽي جي اسپيلنگ ياد هئي يا نہ. سندس اکين ۾ ڊپ ۽ هراس پرجي ٿو اچي ۽ هو ڪجهہ ٻٽ ٻٽ ڪندي پريل گلي سان ڪي مبهم آواز ڪڍڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪجهہ نٿو ڪري سگهي ۽ ماءُ جي غصي ۽ ملامت جو شڪار ٿيڻ جي شرمندگيءَ (هيوميليشن) وچان آهستي آهستي هليو ٿو وڃي.

اڪثر ڪنهن کي فيبروري مارچ مهيني ۾ گهراءِ تہ جواب ملندو، اسان نہ اچي سگهنداسين. ٻارن جا امتحان آهن ۽ ڪي دوست ڦرتيءَ سان اهو پڻ چئي ڇڏيندا آهن تہ اسان جي گهر ۾ هنن ڏينهن ۾ مهمانن جي اچڻ تي بندش آهي. لڳندو آهي تہ ٻار نہ آهن، ڇڻ ريس ڪورس جا گهوڙا آهن، جن کي چهبڪ هڻي پهريون نمبر اچڻ جي ڪوشش آهي.

ريس ڪورس ۾ گهوڙا آهن ڊڪڻ لاءِ تيار،

پهريون نمبر اوس هڪ ايندو، ٻيا مڙيئي گڏهہ آهن.

جڏهن مائٽن کي چئبو آهي تہ سندن هلت اسپاويڪ آهي تہ جواب ملندو آهي، اڄ ڪلهہ چتاپيتيءَ (ڪامپٽيشن) جو زمانو آهي. مڃان ٿو تہ ڪامپٽيشن جو زمانو آهي. پر ان جو مطلب اهو تہ ڪونهي تي هرڪو پهرئين نمبر جي ڊوڙ ۾ هجي. هرڪو ٻار ڪنهن خاص

دماغي معيار ۽ الڳ الڳ رچي سان جمي ٿو ۽ اهو وساريو ٿو وڃي . آخر ھيءَ سڄي هتاش آهي ڇا لاءِ ؟ هن جو ڪارڻ ڪهڙو ؟

لڳي ٿو تہ اسان جي پيڙهي تمام ائمبيشيس ٿي پئي آهي ۽ تمام گهڻي رفتار سان ڪاميابيءَ جي خيال سان جڪڙيل آهي .هاڻي صرف ڪاميابيءَ جي ڏاڪي تي مٿئين ڏاڪي تي پهچڻ ئي مقصد رهيو آهي . حقيقت ۾ صحيح رخ ڪٽجي تہ ائمبيشيس ٿيڻ ڪا خراب ڳالهہ نہ آهي . خطرو ان ڳالهہ جو آهي تہ اڳتي وڌڻ ۽ آخرين ڏاڪي تي نہ پهچڻ جي حالت ۾ جيڪو فرسٽريشن ٿئي ٿو سو سڄي سماج لاءِ هاڃيڪار آهي . مائٽ پنهنجا فرسٽريشنس ۽ پنهنجين ائمبيشنس جو هٿيار پنهنجن ٻارن کي بڻائين ٿا ۽ ائين ڪيترين حالتن ۾ ٻارن کي بيحد بوجهہ (پريشر) جو شڪار ٿا بڻائين . اسان جي سماج ۾ ڪاميابيءَ جي لاءِ هن دؤر ۾ ٻيا سڀ قدر لڙهي ويا آهن ائين ٿو لڳي ۽ ائين هڪ طرفو رخ سماج جي ڀومڪي ۽ گهڻ طرفي اوسر ۽ واڌاري لاءِ پڪو پيش هاڃيڪار ٿيندو . اهو ڏڀ تمام حقيقي آهي .حقيقت ۾ ڏٺو وڃي تہ تاريخ جي پاسخاطري پڻ سدائين ڪاميابيءَ سان ٿي رهي آهي . ناڪامياب شخص جو نالو تاريخ ۾ مٿيرو نہ آهي . نالي جو ناڪاميابيءَ جي حوالي ۾ صرف هڪ نالو ٿي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪمزورين کي ڪٿي ملامت سان چٽيو ويو آهي . پر اها حقيقت آهي تہ اڳي تاريخ ۾ ڪو بہ مڊل ڪلاس ايترو طاقتور نہ رهيو آهي . جيترو هن لوڪشاهيءَ جي دؤر ۾ رهيو آهي . تنهن ڪري هن ڪلاس جو ايترو فرسٽريشن تاريخ ۾ اڳ ڪڏهن بہ نہ ڏٺو ويو آهي . هن فرسٽريشن جو مقدار ئي چنتا ۾ وجهندڙ آهي .

اڄڪلهہ نوجوانن ڪان اوهان اها ڳالهہ مشڪل سان ٻڌندا تہ فلاڻو ڪ فلاڻو سنو شخص آهي . هاڻي حسرت سان چوندا تہ فلاڻو ڪيترو نہ وڏو ماڻهو آهي ۽ ماڻهوءَ جو وڏو هئڻ سندس بئنڪ بئلينس تي مدار ٿو رکي . اڳي پڻ پئسي کي اهميت هئي ، پر هئڻ جيتري . هر چيز ، هي قدر تي پئسو حاوي پئجي وڃي ، ائين ڪونہ هوندو هو . ڪيترائي ڀيرا اشتهار پڙهندو آهيان — نوڪريءَ لاءِ گهرجي رزلٽ اوريئينٽيڊ نوجوان . مطلب تہ نتيجو پيدا ڪريو . ڪيئن بہ نتيجو يعني پروفٽ ڏيکاريو . اوهان اهو سڀ ڪندي ڪوبہ صحيح يا غلط ڪم ڪريو ، پرواهہ نہ آهي!. سان جي وقت ۾ ئي ڪڊس اينڊس مينس تي بحث ٿيندو هو تہ غلط طريقي سان صحيح نتيجي تي نٿو پهچي سگهجي . حاصلات ڪنهن غلط ذريعي جو جواز نہ آهي ، پر هن پيڙهيءَ کي اهڙي ڪنهن سوچ جي ضرورت ئي نہ آهي . سندن لاءِ پئسي جو

ڪوبہ مذهب ۽ رنگ نہ ٿيندو آهي ، پئسي لاءِ سڀ ڪرڻ روا آهي ، اڳي ڪهل ، ديا ، فضيلت سنن ڳڻن ۾ شمار ٿيندا هئا ۽ هاڻي گهرجي ماڻهن جي اچا شڪتي (ڪلر انسٽنڪٽ) . ائين هڪ پيرو اوهان ماڻهن ڪٽڻ شروع ڪريو تہ اها ڳالهہ صرف ٻاهر تائين نہ محدود نہ رهندي ، اها اوهان جي شخصيت جو حصو بڻجي ٿي پوي ۽ اوهان جي شخصي زندگيءَ ۾ پڻ پيهي ٿي اچي — پوءِ آخر ان جو انت ڪٿي ؟ ممڪن آهي تہ اهو سڄو رد_عمل وچولي طبقي جو زمين کان الڳ ٿيڻ ، ٻاڙان پنهنجن ۽ روايتن کان ٽٽڻ ڪري غير سلامتيءَ جي احساس ۽ هراس جو نتيجو هجي . پر انساني ماڻهي ۾ هن صورتحال جي قيمت تمام ڳري ٿي ادا ڪرڻي پوي .

اهي تمام گنڀير سوال آهن ، جي اڄ سماج وگيانين جي جي من ۾ اهم آهن ۽ هو هن طرف توجہ ڏيئي رهيا آهن . انسان ڪا مشين تہ نہ آهي ، جنهن بابت ڪا اڳڪٿي ڪري سگهجي . اسان جي من تي تہ ڪو بہ بند ٻڌي نٿو سگهي ، پر حالت گنڀير آهي ، اها پڻ حقيقت آهي . هن سڄي معاملي جو هڪ ٻيو رخ پڻ آهي .

هتي پهچي مون کي ننڍي هوندي جي هڪ ڳالهہ ٿي ياد اچي . اسڪول ۾ ڪيترا ئي پيرا بحث وشيہ طور ڏيندا هئا تہ " اسان خوش آهيون يا اسان جا ابا ڏاڏا " . ڏاڍو بحث ٿيندو هو ۽ گهڻو ڪري گهڻائي اهو محسوس ڪندي هئي تہ اسان اسان جا ابا ڏاڏا خوش آهن . هونءَ بہ اوهان ڪيترين صديون اڳ جون چئيون پڙهندا تہ اوهان کي نوجوانن بابت شڪايت ملندي ۽ احوال ملندو تہ زمانو ڏاڍو خراب آهي ، مطلب موجوده زمانو ڏاڍو خراب رهيو آهي !

مون هن حالت جي منو وگيان جي لحاظ کان ڇيد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي . حال جي تڪ ۽ تلخي رهندون پائيندي رهندي آهي . سپنا ڏسڻ جي شڪتي صرف نوجوانيءَ ۾ ٿيندي آهي ۽ ماضيءَ ۾ حفاضت آهي . ذهن رنجش جون گهڙيون وساري ، خوشنما واقعن ۽ حوالن کي ورجائڻ ۾ سنتوش محسوس ڪري ٿو . ائين ماضيءَ جو ورجاءُ ماضيءَ ۾ رهڻ جي ڀاونا (Nostalgia) تمام وڻندڙ لڳندي آهي . سنو ۽ سهڻو لڳندو آهي . شايد اهو ئي سبب آهي جو صدين کان اهو ئي راڳ آلاپيو ويو آهي تہ ' هاڻي جو زمانو خراب آهي '. هن سڄي روئداد ۾ مان پاڻ کي ڪٿي ٿو ڏسان ؟

جون ٿا تہ سقراط تي اهو الزام هو تہ هو نوجوانن کي ڪاري ٿو . سندن ذهن خراب ٿو ڪري . مان پڻ پاڻ کي هن حالت ۾ نوجوانن سان ئي وابستہ رکڻ چاهيندس ، ڇاڪاڻ تہ مان پڻ خواب ڏسڻ جي توفيق رکان ٿو . اڄ جي نوجوانن جي حق ۾ هڪ ڳالهہ ضرور چئبي تہ ڪين

زندگيءَ مان ڇا ڪيو ٿي تنهن بابت تمام چٽا آهن ، پختا پڻ آهن . مريادا ، شرم ۽ حياءَ جهڙن دٻاون هيٺ پنهنجي زندگيءَ جي اهم فيصلن جي ڏور ٻين جي هٿ ۾ نٿا ڏين ۽ منجهن آزاد نموني فيصلن ڪرڻ جي سگهه آهي . اها سگهه تمام وڏي وٿ آهي . اڳي ڳالهه کي گهمائي ڦيرائي ، تهن ۾ لڪائي ، ور وڪڙ ڏيئي ڳالهائڻ کي ٺيٺ سياڻپ سمجهيو ويندو هو ۽ اڄڪلهه جي نوجوانن ۾ ڪو ور وڪڙ نہ آهي . هو تمام سڌو ۽ تڙ ڳالهائيندا آهن ۽ هن ڏس ۾ ٻيءَ دٻيا آهن . پنهنجي حق ۾ ٻي دٻائي ۽ سڌي ڳالهه ڪرڻ جو ساهس پڻ اهم گڻ ليکڻ کپي .

سو مان نوجوانن کان پاڻ کي الڳ ڪيئن ٿو ڪري سگهان . ڀل تہ ٻيا ۽ بزرگ صدين واري ڪرت چالو رکن ۽ واڪا ڪن تہ ’ زمانو خراب آهي ‘ .

ڳانءِ جي ڳولها

سڄي رات جو اوجاڳو هو. هوائي جهاز ۾ پڻ ننڊ نه آئي هئي. گهر پهتس ته سڀ تياري ٿي چڪي هئي. چيائون، " تنهنجي ماءُ جي جاءِ تي هئي. پني تون پاءِ." مون به ڪٿي ها ڪئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو ڳانءِ جي ماني ڏنائون. منهنجو ڀائٽيو راجو پڻ ساڻ هو. ڪمپائونڊ جي دروازي کان ٻاهر نڪري هو ڪار طرف وڃڻ لڳو ۽ مان مونجهاري وچان ڇڻ سڙڪ تي ٻن پاڳن ۾ ورهائجي ويس. منهنجي ائين موڳو ٿي بيهڻ تي راجوءَ چيو، " اڄو ڪار ۾ ٿا هلون. 'چيومانس، ' ڳانءِ ته هتي ئي ڪٿي ملي ويندي ايترو ٿورو پنڌ به نٿو پڄيئي؟ "

مرڪي ورائيائين، " چاچا اوهان ڪار ۾ وهو ته سهين. " ائين مان ڪار ۾ اچي وينس. مون کان سنو نه ٿيو. وري دهرايم، " ڪمال آهي – ڳانءِ کي ماني کارائڻ لاءِ ڪار ۾ ٿو هلين. هتي ڪنڊ ۾ ئي ڪٿي ملي ويندي. "

راجوءَ چيو، " چاچا ست جڳ جون ڳالهيون ٿا ڪريو. ڇا دبئيءَ ۾ ڳانيون عام جام رستي تي رلنديون آهن؟ "

چيم، " دبئيءَ ۾ ته مون ارڙهن سالن ۾ هڪ دفعو به ڳانءِ نه ڏٺي آهي. پر هيءَ ته ممبئي آهي. هندستان آهي. ڳانءِ ماتا جو ملڪ آهي. "

راجوءَ ٺهڪ ڏئي دهرايو. " ڳئُو ماتا جو ملڪ. " ۽ ائين اسان جي ڳانءِ جي ڳولها شروع ٿي، جڻ ڪولمبس جي ۽ واسڪوڊيگاما جي آمريڪا ۽ هندستان جي ڳولها هجي. هو پهرين ميونسپالٽيءَ جي گند جي ڍير طرف هليو. جڏهن گند جي ڍير پرسان ڪا ڳانءِ نه

ڏسي نراس ٿيو تہ چيائين ، " لڳي ٿو تہ وقت گذري ويو آهي . هينئر ڳائيون ملڻ ڏاڍو مشڪل آهن . "

مون چرچو ڪيو ، " ڇا هتان جون ڳائيون بہ اسپيشلائيزڊ ڊاڪٽرن جيان يا وڪيلن وانگر اپائنٽمينٽ سان ملنديون آهن ؟ "

چيائين ، " وڏو چڪر آهي . ميونسپالٽيءَ جو سخت قائدو آهي تہ ڪابہ ڳانءِ رستي تي نظر نہ اچڻ کپي . پر ڳانءِ وارن ۽ ميونسپالٽيءَ جي پٽيگين ۾ سمجهوتو آهي . هر ڪنهن کي هفتو ملندو آهي . انسپيڪٽر اچن يا آفيسر اچن ، ان کان اڳ ڳائيون ڪچرو کائي روانيون ٿي وڃڻ کپن . جيئو ٽيڪ آفيسرن جي بہ حصي پتي بدل هوندي آهي . "

راجو گاڏي هلائيندو رهيو . اوچتو سندس چهري تي روشني ڏسڻ ۾ آئي ، جڻ ڪنهن ستارن جي ماهر (ائسٽرونامر) نئين گرهہ جي کوجنا ڪئي هجي . چيائي ، " چاچا ، هري راما هري ڪرشنا مندر جي ٻاهران تہ پڪ ئي پڪ ڳانءِ ملندي . " ائين ڪار جو رخ هري راما هري ڪرشنا مندر طرف ڪيائين . اسان جي قسمت ۾ اتي بہ نراسائي هئي . ۽ راجوءَ جي چهري تي ڪي ايل .سهگل جي گيت 'اب جي ڪي ڪيا ڪرينگي ، جب دل هي ٽوٽ گيا'. جهڙا ڀاو ظاهر ٿيا .

آخر دلداري ڏيندي چيومانس ، " يار ، پڇڻ نہ منجهڻ ، جي پڇن سي وير. " هاڻي تون بہ پڇا ڪر . سامهون چوواٽي تي پوليس وارو بيٺو هو . ممبئيءَ ۾ پاندو حولدار پاڙي جي اڇي ڪاري جو مالڪ ٿيندو آهي،اهو سوچي راجوءَ گاڏي بيهاري حولدار کان پڇيو " ڀائي، ڳانءِ ڪٿي هوندي ؟ " پهرين تہ حولدار ائين ڏيکاري ڏني جڻ گونگو ٻوڙو هجي ، پر ماروتي گاڏيءَ جو مان رکي زبان کوليائين . چي : " ڳانءِ ؟ ... آ ...ها... آ...آ...ڳانءِ ؟ نہ ...آ...آ... ڳولهيوس هتي ڪٿي هوندي . يا ڏسو نہ ، اڳتي سگنل ڀڳل آهي ، چونڪ تي ٽرئفڪ ڪنٽرول ڪندي هوندي . "

وري گاڏيءَ جو پيٽرول ٻرڻ لڳو . ڪنهن چونڪ تي سگنل ڀڳل هجي ، يا پوليس وارو ڇانهن پيئڻ ويو هجي ، اتي ڳانءِ عام طور آفيشئيٽ ڪندي آهي ، پر هتي بہ قسمت ساٿ نہ ڏنو .

آخر راجوءَ چيو ، " هاڻي ته ڪنهن به حالت ۾ ڳانءُ ملندي . اسان جينين جي مندر ڏانهن ٿا هلون . هڪ ته جينين جي مندر ٻاهران ڳانءُ ڪي ڳاهه ملندوآهي ۽ پرسان ڪچري جو ڍير پڻ آهي ، تنهن ڪري ڳانءُ لاءِ هڪ ٽڪيٽ ۾ ڊبل ڪيل وانگر ڊبل ...... آهي .

پريان ئي مندر جي چوٽيءَ تي لهرائيندڙ جهنڊو ڏسي راجوءَ جي چهري تي اهڙا ڀاو ظاهر ٿيا جڻ بيابان ۾ ڀٽڪندڙ مسافر ڪنهن خيابان جو نظارو ڏٺو هجي . مندر جي پرسان پهچي ڳانءُ نه ڏسي راجو وري مايوس ٿيو ، جڻ آسمان ۾ آيل بادل کي ڪو هوا جو جهوٽو ڪنهي ڪٺي ويو هجي .

پچا ڪرڻ لاءِ مان پڻ هيٺ لٿس . ڪچري جي ڍيري جي پرسان لڳ ڀڳ ننگو ڪارو گندلو ٻار ڪچري مان ڪجهه ڳولهي ڪائي رهيو هو ۽ رستي جي ڪنڌ ۾ هڪ فقير ويٺو هو .

راجوءَ وري همت ڪئي 'پڇڻا نه منجهڻا ' جو منتر اچاري فقير کان پڇيائين ، 'هتي ڪا ڳانءُ هوندي هئي . ڪيڏي وئي ؟ '

فقير جڻ ڪجهه ٻڌو ئي ڪونه . جڻ عميق ۾ ڪي موتي پئي ڳولهيائين . آخر چيائين ، " ڳانءُ ، ڪهڙي ڳانءُ ؟ ڪامڌينوءَ بابت ٻڌو اٿم ته ان جي هر ڀڳ ۾ ڳولها پئي ٿي آهي . پر عجب اهو ته جن کي ملي آهي تن کي به ڄاڻ نه پيئي آهي ۽ وينا پڇن ته ڪامڌينو ڪٿي آهي ؟ اڙي بابا ، جيڪو سامهون ٻکيو ، ننگو ٻار ڏسين ٿو ، اها جنتا ئي ڪامڌينو آهي ، ڪيس هرڪو ڏهي رهيو آهي ، پر هن کي ماڻڻ لاءِ توکي جهنڊي ۽ ڏنڊي جي ضرورت آهي . " مندر جي چوٽيءَ تي لهرائيندڙ جهنڊي طرف اشارو ڪيائين يا آسمان ڏانهن – خبر نه پيئي .

نالي ۾ ڇا آهي ؟

شيڪسپيئر جو چوڻ ، يا سوال ڪرڻ ، ” نالي ۾ ڇا آهي ؟ گلاب جي گل جي سرهاڻ ۾ جو فرق نہ پوندو ، جيڪڏهن نالو ٻيو ڏيندا . “ ڪيترا ئي دفعا حوالي طور پڙهي چڪو آهيان ، پر هن بيان ۾ منطقي لحاظ کان نقص آهي ، فئلسي آهي . گلاب جو گل گلاب جي گل جي سرهاڻ ڏيندو . گلاب کي موگرو يا رات جي راڻي چوڻ سان گلاب جي گل جي سرهاڻ ۾ فرق نہ پوندو پر غلط بياني ضرور ٿيندي .

ڏٺو وڃي تہ نالو سڄي اتهاس ۾ مکيہ موٽيويٽنگ فيڪٽر رهيو آهي . هر حاڪم پنهنجو نالو ڪيڻ لاءِ يا ڏاڪو ڄمائڻ لاءِ ڪئين جنگيون ڪيون آهن . ڪيترن شاهوڪارن سخا جا ڪم ڪيا آهن ۽ انهن ڪمن/ عمارتن سان پنهنجو نالو ڳنڍي ڇڏيو اٿائون . ڪڏهن تہ ائين لڳندو آهي تہ نالي/ ناموس جي بک پيٽ جي بک کان بہتر آهي ، ڇاڪاڻ تہ آخر پيٽ جي بک جي ڪا حد ٿيندي آهي ، جنهن بعد ڪيترا بہ طعام هجن پيٽ قبول نہ ڪندو ، پر نالي ۽ ناموس جي بک لامحدود آهي . مزو وري اهو جو نالو انسان پنهنجي سڃاڻپ ڪري ڪم آڻي ٿو ، جنهن نالي سان ڪيس ايترو پيار ٿو ٿئي ، جنهن لاءِ ڪا بہ جنگ لڙڻ لاءِ تيار ٿو ٿئي ، سو سندس چونڊيل نٿو ٿئي . سندس نالي جي چونڊ تي سندس اختيار نٿو ٿئي ، اهو نالو سندس مٽ مائٽ يا پاڙي اوڙي وارا ڏيندا آهن .

نالا مذهب ، ٻولي ، تاريخ ، ڪلچر ۽ مخصوص ماحول جي عڪاسي ڪندا آهن .
ڪو زمانو هو جو هندن جا اڪثر نالا سندن ديوين ۽ ديوتائن جي نالن تان ڪنيا ويندا هئا يا سندن ڌرمي ڪتابن جي سورمن تان نالا رکيا هئا . سنڌ ۾ ڪجهہ عرصو سک ڌرم جي اثر

هيٺ سک گرن جا نالا مروج ٿيا . جيئن نانڪ ، گوبند وغيره . وري رام ، ڪرشن ، ديوي ، لڇمي وغيره به تمام لوڪ پريه نالا هئا .

نالن مان ڪنهن دؤر جي سموري سماجي سرشتي جو پتو پوي ٿو . ڪوبه ڪوجهيڪ جيڪڏهن کوجنا ڪرڻ چاهي ته نالا هڪ اکٽ پنڊار ٿي ڪم اچي سگهن ٿا . سنڌ جي ڳوٺن ۽ ٻهراڙين ۾ ڪي نج نالا هن ريت ٻڌبا هئا . جي اڄ ڪنهن زمين دوز عمارت جي ملبي جيان زير زمين آهن . هاڻي ڪير ٿو اهي نالا رکي ؛ مرچو ، بصر ، وڃائت ، ولائت ، وينسي ، ڍولڻ ، ڦيرو ، جهنگلي ، ٻمبو ، ڀڳڙو ، هولو ، سدورو ۽ ڇوڪرين جا نالا گومي ، گوني ، ماڪٽي ، طوطي وغيره . هنن نالن پٺيان ڪيترا راز لڪل هوندا .

نالو ڪهڙو به هجي پر هر ڪنهن کي پنهنجو نالو پيارو لڳندو آهي . ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ۽ وري اها به حقيقت آهي ته جيئن خوبصورت عؤرت کي آئيني سامهون بيهڻ جو شوق ٿئي ، تنهن طرح ڪنهن ناليري شخص کي وري وري پنهنجو نالو ٻڌڻ ۽ ڏسڻ جو شوق ٿئي . ڪنهن زماني ۾ ٽائيمس آف انڊيا جي ڊاڪٽين وٽ لفٽ جي پرسان ئي هڪ فوٽو هوندو هو ، جواهر لعل نهرو ۽ اندرا گانڌيءَ جو جهڪي اخبار جون هيڊ لائينس ڏسي رهيا هئا ته سندن تقرير ڪيئن ڇپي آهي ۽ فوٽو ڏسڻ ۾ مشغول هئا . جواهر لعل نهرو هڪ قسم جو هندستان جو بي تاج بادشاهه هو . سندس ناموس ۽ نالو هر هندستانيءَ جي زبان تي هو ، پر وري به نالي ڏسڻ جي لالسا کان مڪتي نه پائي سگهيو .

مون هڪ سنڌي ليڊر بابت ٻڌو آهي ته هفتو لاڳيتو سندس نالو اخبار ۾ نه ايندو هو ته سندس موڊ خراب ٿي ويندو هو ۽ ايڊيٽر کي فون ڪري ڊوراپو ڏيندو هو . گذريل سال ئي به سنڌي ليڊر اچي وڙهيا . جن ۾ هڪ اخبار جو ايڊيٽر هو . جنهن چيو ته ڪيس نام نهاد ليڊر جي جنم ڏينهن جي موقعي تي پرچو ڪڍڻ لاءِ ڪيس باقي رهيل سٺ هزار روپيا نه مليا هئا . ليڊر جي شڪايت هئي ته ڪيس بليڪ ميل ٿي ڪيو ويو ۽ آخر ٻنهي ڪير ڪنڌ ٿي گڏجي قوم جي شيوا ڪرڻ جو اعلان ڪيو . نالي لاءِ ته اهي سڀ رمزون ۽ رانديون ٿينديون آهن .

هڪ خوديءَ جو خان خود پرست دوست دبئيءَ ۾ مهمان ٿي آيو . هتان جي سينين جا ناز نخرا ڏسي هڪ ٽنها ٻڌايائين (ته لفظ ياد نه اٿم) .

چيائين : مون منجهان مان ويئي ته باقي بچيو ڇا ؟

ترت جواب ڏنو مانس _ " 'مون' ۾ آهي ڇا ؟ 'مان' ويئي ته سک ٿيو . "

فيلسوفيءَ جي لحاظ کان پڻ عالم ۽ پهتل شخص چوندا آهن ته خلقڻهار پنهنجو پاڻ پسڻ ۽ پسائڻ لاءِ هيءَ ڪائنات پيدا ڪئي آهي ۽ هر صدا ڀڳوان يا خدا جي نالي سان ٿيندي آهي. ڀڳت ڪنور رام پڻ اهوئي ڳايو ”نالي الک جي ٻيڙو تار منهنجو.....“

۽ پوءِ مان ڪيئن مڃان ته نالي ۾ ڇا آهي؟

اسان جي ٻولي

ٻولي انسان جي جهوني ۾ جهوني روايت آهي . هرڪا ٻولي پنهنجي مخصوص ڪلچر جو ڪرنگهو آهي . ٻوليءَ مان سوين سالن جو اتهاس ليئا پائيندو نظر ايندو آهي . ٻولي جڻ ان خطي جو تاريخي ڪئپسول آهي , پيو تہ جيئن انساني من الڳ الڳ تهن ۾ سطحن تي هلچل ڪندو آهي , اهڙيءَ ريت لاشعور يا نيم شعور جيان ڪيترا تاريخي آزمودا پڻ ٻوليءَ ۾ لڪل ٿيندا آهن . اها هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ هن سڄي اپکنڊ ۾ سنڌ ئي آهي , جنهن جو عربي ٻوليءَ سان سڀ کان پهرين واسطو پيو هو ۽ عربي ٻولي پڻ فاتحن سان گڏ سنڌ ۾ آئي . مان ٻوليءَ جو ماهر نہ آهيان , پر اها خبر اٿم تہ ڪيترائي لفظ عربي ٻوليءَ مان سنڌي ٻوليءَ ۾ آيا آهن , جن جي وقت پٺي معنيٰ بدلجي ويئي آهي .

سنڌيءَ ۾ اؤلاد جو مطلب آهي ٻار , پوءِ اهي ڇوڪرا هجن يا ڇوڪريون , پر عربيءَ ۾ اؤلاد صرف ڇوڪرن لاءِ ڪم آئين , طعام , عربيءَ ۾ کاڌي کي چون تہ اسان وٽ خاص کاڌي کي طعام چون . عربيءَ ۾ سون کي زيب چون ۽ سنڌيءَ ۾ سونهن کي زيب چون يعني سونهندڙ هار کي زيبائتو چون . ائين لفظن جي معنيٰ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ويندي وقت پٺي ڪيئن بدلجي ويندي آهي , تنهنجو مثال ' عامل ' لفظ آهي . عربيءَ ۾ ' عامل ' چون مزور کي . اهڙو شخص جيڪو پورهيو ڪري . ڪنهن لکيو آهي تہ جڏهن سنڌ ۾ عرب ڪاهہ ڪري آيا , تڏهن جن ماڻهن سنڌن مزوري ڪئي , سنڌن لاءِ پورهيو ڪيو , انهن کي عامل چيو ويو ۽ اڳتي هلي جيڪي دربار ۾ نوڪري ڪرڻ لڳا اهي عامل سڏجڻ لڳا ۽ اڳتي هلي تہ ' عامل ' هڪ خاص آکهہ تي پيئي , جيڪي پاڻ جهڙو ڪنهن کي سمجهن ئي نہ . ويتر ج ڪلهوڙن

خداباد جو شهر جوڙايو جو صرف ڪي سال ئي ٻاڏيءِ جو هنڌ رهيو ته ان وقت جيڪي هندو اتي سرڪاري نوڪريءَ ۾ هئا ، انهن ته پاڻ کي خدابادي عامل چوائي ڇڻ خود خدا سان ڪلهي گس پڻ ڪئي .(اهو پڻ وقت هو .) ساڳي طرح عربيءَ ۾حاڪم جي دفتر کي چون ديوان . جنهن حاڪم جي نوڪري ڪئي ۽ سرڪاري نوڪرٿيو ، اهو سنڌيءَ ۾ ٿيو ديوان .

عربيءَ ۾ اوطاق کي چون مجلس . جتي وڏيرو ويٺو هجي ۽ آئي وئي مهمانن جي مهمان نوازي ڪري . لڳي ٿو ته سادن سودن سنڌين جي ذهن تي مهمان نوازيءَ جو ، ڪاڏي پيتي جو اهترو ته اثر ٿيو جو سنڌين ۾ ڪاڏي پيتي جي دعوت کي چون مجلس .

شاهه سائينءَ پنهنجن بيتن ۾هڪ لفظ ' قصر' ڪم آندو آهي جنهن جو مطلب آهي ' محلات' . جيولس سيزر کي پڻ چون ' قيصر' . انهن ٻنهي ۾ ڪو لاڳاپو آهي يا نه . اها ڄاڻ ڪونه اٿم پر قيصر ۽ قصر هڪ ٻئي جي ويجها ضرور لڳن ٿا . هتي دبئيءَ ۾ وڏي دڪان' اسٽور' کي چون محلات . پر سنڌيءَ ۾ محلات لفظ جي معنيٰ ئي بدلجي ويئي آهي .

هڪ ٻيو لفظ آهي ' شوق ' ، مطلب بازار ۾ ايندڙ شخص (گراهڪ)کي چون شوقين ، جنهن مان وقت پوندي ٿيو شونقين . مطلب ته ڪو ڳوٺاڻو هر عربن جي شهر جي بازار ۾ وڃي ۽ اتان نيون نيون شيون وٺي اچي ته اهو ٿيو ' شونقين '

اومان ملڪ ۾ ضلعي کي چون ولائت . اٿين ڳوٺ کان ضلعو يعني سرڪاري مرڪز ڪافي پري محسوس ڪيو ويندو هوندو ، تنهن ڪري اهو پري واري سرڪاري مرڪز ولائت سڏجندو هوندو . اڳتي هلي جڏهن يورپين لوڪن جو راڄ شروع ٿيو ته عام لاءِ اتان جي مرڪزي راڄڌانيءَ جي جاءِ ولائت ٿي ، پر اهو لفظ صرف سنڌي ٻوليءَ ۾ نه ، پر ٻين ٻولين ۾ پڻ سهني يورپ جي ملڪن لاءِ ڪم اچڻ لڳو.

اٿين ڏسندي ڏسندي لفظن جي معنيٰ بدلجي ويئي آهي .ڪو وقت هو ته چمچو صرف ڪاڏو ڪائڻ جي ڪم ايندو هو ۽ باسڻن جي قسمليءَ جو هڪ حصو هوندو هو . هاڻي 'چمچو ' هن سڄي سرشتي جي ڪرنگهي جي هڏي ٿي پيو آهي ، سڄي سماج ، شيوا منڊلين ، سياسي آڪاڙا ، سرڪارين ، آفيسون ۽ گهر پڻ چمچاگيريءَ کان آجا ڪونه آهن . ڪو وقت هو ته ' مکڻ ' ڍبل روٽيءَ تي هڻي کائبو هو يا ڪرشن ڀڳوان جي پوڄواري ڪري اٿين ڪچو به کائي وٺبو هو ، پر اڄڪلهه مکڻ کائڻ کان سواءِ (ڇاڪاڻ ته ڊاڪٽرن تمام گهڻو

اعتراض ورتو آهي) خوشامد جي معنيٰ ڏيندي ڪم اچي رهيو آهي. اڳتي طرقي ڪرڻ لاءِ جڻ ڏاڪڻ ٺهجي پيو آهي.

مان جهوني زماني جو ماڻهو آهيان. چمچي سان ٿي ڪاڏو ڪاٽي جاڻان. ان جو ٻيو اپيوگ ڪرڻ جو هنر نه سکيو آهيان. چاڪاڻ ته مکڻ ڍهل روٽيءَ کي لڳائي ڪاٽي ڇڏيندو آهيان. تنهن ڪري هر ڏس ۾ ناڪام آهيان. سوچيان ٿو ته اخبار ۾ اشتهار وجهارايان:

'گهرجي ماهر. جيڪو هڪ ڇاهتر سالن جي ٻڍي کي چمچو ڪم آڻڻ سيکاري. گهرجي مکڻ جيڪو ڪاٽڻ ڪان سواءِ ٻين سهني ڳالهين لاءِ ڪم ايندو هجي'. ڪا اخبار هن صفت ۾ اهو اشتهار ڇاپي مون لاءِ ڪاميابيءَ جا دروازا کولي.

ڪن سڄڻن بابت

1_ شري ڪيرت ٻاٻاڻي

2_ شري لڇمڻ ڪومل

3_ شري واسديو نرمل

(اهي مضمون ' ڪونج ' جي خاص پرچن ۾ شايع ڪيا ويا .)

ڪيرت ٻاٻاڻي _ هڪ تاثر

ڪيرت ٻاٻاڻيءَ ڪي مون زندگيءَ ۾ الڳ الڳ روپن ۾ ڏٺو آهي. پهرين هڪ استاد جي صورت ۾ ، پوءِ هڪ دوست ۽ رهبر جي صورت ۾ ، ۽ اٽڪل پنجاهه سالن جو سفر مون سندس پاڇي ۾ ڪيو آهي، سندس قد هر ڪيترن ايڏو وڏو پئي رهيو آهي، جو مان چاهيندي به سندس پاڇي ڪان ٻاهر نڪري نه سگهيو آهيان.

ڪيرت جي وڏي ۾ وڏي "ڪمزوري" اها آهي جو هو ڪنهن سان دشمني ڪري نه سگهي؟ دوستيءَ ۾ گهٽ غم ڪائڻ جي قوت رکي ٿو.

سندس هن روبي ڪري اسان جيڪي سندس تمام ويجها دوست آهيون، ڪيترا ڀيرا خفي ٿي پوندا آهيون ته هيءَ ڪهڙو شخص آهي جو غصي ٿيڻ بجاءِ وٺو مرڪي! سندس صبر ڪي داد ڏيڻ ڪان سواءِ رهي نٿو سگهجي. پر جي ڪنهن وقت ڪيرت جي صبر جو پيالو ڇلڪيو ته سرن جي ٽن وانگر دليل ڪٽي تتي پوندو ۽ اڳلو واٽڙن وانگر خاموش ڏسندو رهندو ڇڻ ڏهي پوندو. ڪجهه منٽن بعد ڪيرت وري ساڳيو ۽ اڳلي ڪي وشواس ٿي ته ايندو ته هيءُ ساڳيو ڪيرت آهي. سندس دل ڪنهن به قسم جي ونجوڳ ۽ ڪيني رکڻ ڪان قاصر آهي. سندس دل شفاف ۽ صاف ڪنهن ننڍي ٻار جيان آهي، تنهن ڪري ڪيرت وشواسي پڻ حد درجي جو آهي، ڪيترا ويجها دوست ڪيس " ڪن جو ڪچو " ڪري ليکيندا آهن. هر ڪنهن ڪي ٻڌندو ۽ وشواس پڻ ڪندو آهي ۽ ڪيترا ٿي ڪلم ڪلا سندس سادگيءَ جو فائدو وٺندا آهن ته ڪيرت ڪي " بيوقوف " بڻائي آياسين. پر هو چوندو آهي ته مان انسان جي بنيادي سنائيءَ مان وشواس وڃائڻ جهڙو عظيم گناهه ڪيئن ڪريان؟

ڪيرت رويندرناٿ ٺاڪور جي "ايڪلا چلو" واري متي تي هلي نه سگهندو آهي. هلچل جي قافلي ۾ سدائين ڪن ٽن ڄڻن کي اتساهت ڪري پاڻ سان گڏ ڪٺي ۽ اڪيلو نه هلي. هلچل جي الڳ الڳ رستن ۽ منزلن تائين سندس ڪيترا ساٿي ٽڪجي ساٿس گڏ هلڻ کان پاسو ڪري ويهن ته هو ڪن ٻين کي اتساهت ڪري هلي. جيڪي ڪجهه وقت لاءِ ساهي پٽڻ لاءِ پاسيرا ٿي ويهن، هو پنهنجي پاڻ کي جسٽيفائي ڪرڻ لاءِ ڪيترائي دليل پيش ڪندا آهن. پر ڪيرت سڀ ٻڌي اڻٻڌي لاءِ رٺائون ڌاهيندو رهندو آهي. اهين پڻ ٿيو آهي جو ڪالهه جا نڪتچين ساٿي، وري ڪنهن موڙ تي ساٿس اچي گڏيا آهن. سبب اهو آهي جو هو شخصي سطح تي ڪنهن سان دشمني رکڻ ته پري رهيو پر هر ڪنهن سان پيار ڪندو آهي ۽ عزت سان پيش ايندو آهي.

شخصي سطح تي ليڪڪن دوستن مان ڪنهن کي به مسئلو درپيش آيو ته هر ڪو ايندو ڪيرت وٽ. سندس ڪلها موڪرا ۽ مظبوط آهن. روئڻ لاءِ ڪير به ڪم آڻي سگهي ٿو ۽ هو پڻ ديرينائيءَ ۽ بزرگيءَ سان پنهنجي وس آهر مدد ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.

ڪيرت ڪميونسٽ آهي. هڪ سچو ڪميونسٽ _ ڪامريڊ آهي، جنهن کي ڪميونسٽ وٽ هيومن فيس ڄڻجي. انسان جي سڻائي، انسان جي عظمت ۾ سندس اٽوٽ وشواس آهي ۽ ساڳي نموني هڪ "نئين انسان" جي پيدا ٿيڻ ۾ پڻ وشواس آهي، جيڪو وشواس ئي سندس اڻ ٿڪ شڪتيءَ جو چشمو آهي.

لڇمڻ ڪومل هڪ پيارو شخص

لڇمڻ ڪومل کي مون ٽن حصن ۾ ڏٺو آهي.

پهريون حصو سال 1956ع جو آهي. ڊسمبر جو مهينو. دهليءَ جي ٿڌ ۽ تنهن وقت دهلي ’دور است‘ جو احساس ذهن تي حاوي هو مالي ڏکاين کي منهن ڏيندي سنڌي ليکڪن جي هڪ وڏي وفد ٺاهي پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي سرپرستيءَ هيٺ پهرين ايشين ليکڪن جي ڪانفرنس لاءِ نڪري پياسين. مان سيني ۾ ننڍو ليکڪ هوس. اهو وقت اهڙو هو جو اسان پنهنجي کيسي ۾ ريزو ڏسي رات جوان ڍابي جي گولها ڪندا هئاسين. جتي روٽيءَ سان گڏ دال مفت ۾ ملندي هجي. اهڙي صورت حال ۾ هڪ ’اديب دوست‘ اسان جنهن اسڪول ۾ رهيل هئاسين، اچي اسان کي نيرن ڪائڻ جو نوتو ڏنو. جنهن اديب دوست جي گهر اسان صبح جي نيرن ڪئي، اهو هو لڇمڻ ڀاٽيا. اڳتي جڏهن هو ممبئيءَ سميلن ۾ ڊسمبر 1958ع ۾ گڏيو ته سندس واقفيت تي پيئي لڇمڻ ڀاٽيا ’ڪومل‘. ان وقت تائين هو سنڌيءَ جي شاعرن ۾ شمارجڻ لڳو.

ڪيس ’دوست ڪيئن ڪجن ۽ دليون ڪيئن ڪينچجن‘ جي اصل ڏات مليل هئي. اها ڏات ڪيس هن پيرسنيءَ ۾ پڻ سات ڏيئي بيلي آهي ۽ هن درنگ دنيا جي آزمودن ۽ تلخين هن جي ان ڏات ۽ ڏانو تي نفي اثر نڪو ڪيو ڏسجي. جڏهن گڏجي ويهي هن جون ڳالهيون ’گشا پتا‘ ٻڌبا آهن ته اهي وندرائيندڙ ۽ دلچسپ لڳندا آهن. هو سيني کي پنهنجو ڪري ڇڏي، ائين هرڪو سندس صحبت جو مزو ماڻي. ڪجهه سالن بعد هو دهليءَ جي مشهور سنگيتڪار ڪان موتيهار سان گڏ اچي ممبئيءَ سهڙيو. سندس ئي قلم مان

نڪتل ۽ اوپيرا ممبئيءَ جي وڏي هال ’ شنمکانند ‘ ۾ پيش ڪيا ويا . انهن سيني جو من موهيو ۽ ائين لڇمڻ ڪومل هڪ برجستي شاعر طور پنهنجي ڇاپ ڇڏي . (بد نصيبان اهي دستخط هاڻ وٽس پڻ نہ آهن .) دهليءَ جي ادبي ۽ ڪلچرل سرگرمين سان سدائين دامنگير رهيو. ’ ٽائيمس آف انڊيا ‘ انگريزي اخبار جي اقتصادي شعبي ۾ نوڪري ڪرڻ لڳو. ڏينهن جو شيئر بازار جي لهندڙ چڙهندڙ اگهن جي ترنم ۾ گهاريندو هو. شام جو آل انڊيا ريڊيو تي شيوائون آڇي محفل مچائيندو رهيو.

....

1970 ع واري ڏهاڪي ۾ سنڌي ادب ۾ ’ نئون ‘ لفظ گهڻو جيان وجهڻ لڳو. ’ نئين ادب ‘ جو پڙاڏو هر هنڌ گونجڻ لڳو . ان وقت سنڌي سميلن دهليءَ ۾ ٿيو ۽ لڇمڻ ڪومل پنهنجي آزاد ڪوتا پڙهائي خوب داد حاصل ڪيو. ائين 1975 ع ۾ سندس پهريون شاعريءَ جو ڪتاب ’ جيءَ جهروڪو ‘ ڇپيو ۽ ترت ئي ڪيس ساهت اڪاڊيميءَ جو انعام مليو ۽ ائين جيڏن ۾ اڇي سرخرو ٿيو . ساڳئي دؤر ۾ ’ سوويت لئنڊ ‘ اخبار پاران ’ امن انعام ‘ شروع ٿيا . اتم لڇمڻ کي مشهور روسي ڪوي ’ ماياڪوسڪي ‘ جون ڪوتائون ترجمو ڪرڻ لاءِ ڏنيون ۽ اهو ترجمو ’ نئين دنيا ‘ پاران ڇپايو . هن طرح لڇمڻ کي سوويت لئنڊ پرسڪار مليو ۽ سوويت يونين ۽ ڪيترين رياستن جي ڪن معزز شخصيتن سان گڏ دؤرو ڪرڻ جو وجهہ مليو. لڇمڻ پنهنجي دلبريءَ جي سپاوَ ڪري ترقي پسند ۽ جدت جي ٻنهي ادبي ڌارائن سان نباهيو

....

انعامن جي دنيا هڪ عجيب اسرار آهي .

هرهڪ ڪلاڪار ۾ خود نمائيءَ جو انش ٿيندو آهي . ڇيو ويو آهي تہ خود خلقڻهار تي جڏهن خود نمائيءَ جو جذبو طاري ٿيو تہ ائين برهمانڊ رچيو ۽ هن سخت گهيرن ۾ گهيريو . نظام ۽ هن جي گوناگيت جو مزو ماڻڻ لاءِ ڪنهن ٻار جيان خوش ٿي هن ليلا جو مزو ماڻيندو آهي ۽ حيرت انگيز ٿي خود نمائيءَ ۾ مخمور ٿي ماڻي رهيو آهي . هن نموني سوچجي تہ هر ڪلاڪار ۾ اهي الاهي گڻ گهٽ يا وڌ انداز ۾ مؤجود آهن . نہ تہ تہ ڪو شاعر پنهنجي رچنا ٻئي سان ونڊي ، داد حاصل ڪرڻ لاءِ ماندو ڇو رهي ؟ اڪثر ليکڪ ۽ شاعر جڏهن ڪٿي گڏجن تہ پنهنجن رچنائن پڙهائڻ ۽ انهن بابت ڳالهائڻ ۽ داد حاصل ڪرڻ مان آنند ماڻيندا آهن.

اهو سڪ منهنجو مائيل آهي ۽ پنهنجن ٻين همعصر ليکڪن کي ساراهه ۾ مخمور ٿيندو ڏٺو اٿم .

انگريزي ٻوليءَ ۾ ٻه لفظ آهن . هڪ آهي ’ چائيلڊ – لائيڪ ‘ جنهن جو مطلب ٻار جيان معصوم آهي ۽ ٻيو لفظ آهي ’ چائيلڊش ‘ ٻاراڻو . معصوميت ته ٻارن ۽ درويشن جي صفت ٿيندي آهي ۽ اهڙي حوالي ۾ شاعر ، پيغمبر ۽ درويشي طور تصور ڪيا ويندا آهن . شاعري ۽ پيغمبري اهو سلسلو ڪافي عمدو آهي ـ ۽ ڪڏهن ڪير ’ چائيلڊ – لائيڪ ‘ مان ’چائيلڊش‘ ٿي پوي ته اهو سنڌو پار ڪرڻ مشڪل نه آهي ـ بس هڪ اهڙي ٻاراڻي لڇمڻ ’ڪومل ‘ کان ٿي ويئي .

....

اڄ ڪلهه ادب جي ڪيتر ۾ انعامن جي دنيا ئي نرالي آهي . هنن انعامن ڪري اديبن جو معيار انعام حاصل ڪرڻ تي مقرر ٿئي . اديبن جا جدا جدا گروهه ٿيا آهن . هتي گروهن ۾ رساڪشي ٿئي ۽ هرڪو گروهه پنهنجن ليکڪن کي نقلي ڪاٺ جون ٽنگون ڏيئي سندن قد وڌائي ۽ انهن اسٽلٽس تي قد وڌي وڃڻ بعد ئي انعام لاءِ چڙهه چواءِ – ادبي دلال پيدا ٿين ـ ادبي چور ، ادبي جاسوس ۽ ادبي عدالتون وجود ۾ اچن . لڇمڻ ڪومل جي ٻاراڻي حرڪت پڪڙجي پيئي . ادبي عدالتن فتوائون ڏنيون – هو ڪيترا سال ’ ٽيپ ‘ ڪاٽيندو رهيو . سندس چهري تي اها ئي معصوميت ۽ دل ۾ ساڳيوئي پيار قائم رهيو .

....

ڪيترا سال بعد ۾ دبئيءَ ۾ نارائڻ شيام آيل هو . ڪن پنهنجي ڄاڻ جو غلبو وجهڻ لاءِ نارائڻ شيام کي سندس کي شعر ٻڌايا ، جي اردو يا ٻي ڪنهن ٻوليءَ تان ورتل هئا . نارائڻ شيام پنهنجي مخصوص مشڪ چپن تي آڻي چيو ، " ها ، توهان صحيح ٿا چئو . پوءِ پلا ؟ مون کي شاعر طور تسليم نٿا ڪريو ته اهو اوهان جو مسئلو آهي . "

مون وٽ اڳين يادگيري تري آئي جڏهن مان شاگرد هوس ۽ پروفيسر ليکراج ’عزيز‘ جي علمي خزاني جو فيض حاصل ڪرڻ لاءِ آتو هوس . ڳالهه شاعريءَ جي ٿي هلي . هن شاهه جا ڪيترا بيت ٻڌايا جي ڪبير جي بيتن جو جڻ ترجمو هئا . سندس چوڻ موجب اهو ’ سرڪو ‘ ٿيندو آهي جو شاعريءَ ۾ روا آهي . سندس چوڻ هو ته ڏسڻو اهو آهي ته هڪ ٻوليءَ مان ٻي ٻوليءَ ۾ اچڻ ڪري سندن شاعريءَ جي خوبصورتي قائم رهي ٿي يا نه .

حقيقت ۾ خيالن جي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ وڃڻ جون به ڪي سرحدون مقرر ٿيل نه آهن . خيال ۽ ڪلپنا ته پکين پرندن جيان آزاد آهن . ڇا جيڪو ماڪ جو ڦڙو ڪنهن گل تي ڪري انڌلٺ جا سڀ رنگ پاڻ ۾ سميٽي ٿو رکي ؟ اهو منظر ڪنهن هڪ ملڪ يا هڪ وقت ۾ ٿي ٿئي ٿو ؟ انساني ذهن ڪلپنا جي پرن ، پوپٽن جا رنگ ڪٺي ، پرواز ڪري ٿو ته ان ۾ اوهان ڪهڙي حد مقرر ڪندا ؟

....

هن سڄي صورت حال جو مان اکين ڏٺو شاهد نه آهيان . ستاويهه سال مون پرڏيهه ۾ جيئڙي رهڻ ڪاڻ جدوجهد ڪئي آهي . مان ان وقت ' جيءَ جهروڪو ' پڙهي نه سگهيس . ان ڪي هاڻي پڙهي رهيو آهيان . هن جي پنيان لاڳو ' تاريخ ' ڪان آزاد ٿي ۽ اهي ڪوتائون ماڻي رهيو آهيان .

اڄوڪي رات —
مهربان آهي —
اکين کي چئو
جو گهرڻ چاهين ــ گهري وٺن .
سواءِ سپنن جي .
....
اکرن کي اٿين خرچ نه ڪر —
اکرن مان ڪي سڏون جڙن ٿيون .
سٽ سٽ مان ڪي گيت پيا گونجن .
گيتن ۾ ٿي
دل جا سانديل سور سوين ڪي سڏڪن ٿا
جيءَ جا ڪيئين بند جهروڪا ڪلي پون ٿا
هن شاعر کي چئه !
اڄ جي هن بازار واد جي دؤر ۾
جيءَ پٿر جا نه
پر جيءَ اسٽيل جا ٿين ٿا .